

Bálizs Beáta

A sárga és színtársai

A sárga-fekete, illetve a sárga-zöld jelentése

„A szín sohasem áll magában: csak úgy nyer jelentést, csak úgy működik társadalmi, művészi és szimbolikus értelemben is, ha kapcsolódik több másik színhez” – írta Michel Pastoureau a fekete színről készült kultúrtörténeti monográfiájában.¹ Jelen tanulmány a sárga szín szimbolikai jelentéseinek egy csoportját érinti, és – mint látni fogjuk – mondanivalója alátámasztja a francia történész fenti állításának hitelességét. Kutatásaim szerint ugyanis sem a sárga tisztátalansággal kapcsolatos asszociációját nem lehet elválasztani egy másik szín, a fekete hasonló jelentésétől, sem társadalmi-kulturális (ill. kognitív-nyelvi) értelemben nem áll önmagában ez a szín, hanem szorosán összefonódik spektrális szomszédjával, a zölddel. Dolgozatom voltaképpen a sárga negatív szimbolikus jelentéseinek kérdéskörét érinti, és ebből a szempontból a sárga kulturális elutasításáról szóló korábbi dolgozatom folytatásának tekinthető.²

A sárga szín magyarokra jellemző negatív megítélése kapcsán eddig a következőket állapítottam meg:

1. Ez a szín a magyar parasztság hagyományos viseletéből sokhelyütt hiányzott, ez azonban csak részben magyarázható a hozzá fűződő negatív szimbolikával. Érzékelésének sajátosságaiból adódó okai is lehetnek annak, hogy a magyarok esztétikai szempontból mind az élénk (citrom)sárga, mind pedig a halványsárga árnyalatokat kerültkék. A pszichológiai kutatások szerint ugyanis az előbbi tónusok (legalábbis nagy felületen) szemet bántóan ríktóan, ill. lélektanilag izgatóan hatnak, az utóbbiak viszont a (színtelen) fehérhez közelítenek, így voltaképpen a paraszti ízlés szerint elítélt kopottsággal, „színehagyottsággal” azonosulnak.

2. Bár a sárga szín ma már elsősorban az irigység szimbóluma, az elmúlt századok írott forrásaiban, ill. nyelvünk frazémáinak tanúsága szerint sokszor jelképezi a halált, a betegséget, a testi gyengeséget is. Ez (részben) azzal magyarázható, hogy – mint arra már mások is rámutattak – a sárga szín valós/fizikai kapcsolatban áll az elmúlással, valamint azzal, hogy az élőkn is betegséget jelez. Megfigyeléseim szerint a fenti negatív jelentésrétegek két különböző (emberi bőrszínként is előforduló) sárga tónushoz társulnak: egyrészt a betegeken tapasztalható *világos-sápadt sárga* színhez, másrészt a halottakon (a test bomlásának fázisában) jelentkező *zöldbe hajló sárga* árnyalatokhoz.

Bálizs Beáta (1982) – „fiatal kutatói” ösztöndíjas kutató, Budapest – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, Pécs, balizsbeata@gmail.com

¹ Michel Pastoureau: *A fekete: egy szín története*. Bp. 2012. 11.

² Bálizs Beáta: „Fertelmes sárgaszín”. *A sárga megítélése a magyar kultúrában = A mívség dicsérete. Tanulmányok Flórián Mária tiszteletére*. Szerk. Cseh Fruzsina–Szulovszky János. Bp. 2016. 103–111.

3. A sárga a magyar kultúrában egykor a tisztátalanság fogalmával is kapcsolatban állt. Ennek (részben) az lehet az oka, hogy az emberek szemében szennyesnek, piszkosnak tünnek a tört sárgák (elsősorban a barnás- és zöldessárga árnyalatok), így a kognitív sárga kategóriába korábban besorolt széklet,³ genny, takony, fülzsír, hüvelyváladék, epe stb. színezetei is. Sőt kultúránkban a *sárga* mint színnév és jelkép egykor eredeti, a mainál tágabb nyelvi és szimbolikai jelentésével összefüggésben a (híg, hasmenéses⁴) széklet színét is jelölte. Nyelvünkben ezért nem véletlenül alakult ki a (‘sárga’ jelentéssel is rendelkező *sár* szót tartalmazó) *bélsár* összetétel. De ezen felül az eredetükben különböző *sár* és *szar* szavak sem véletlenül váltak jelentésükben hasonlókká, ennek oka – feltételezésem szerint – hangtani hasonlóságuk mellett az értelmük alapját képező dolgok (a sár és az ürülék) azonosnak ítélt színezete lehetett.⁵

Jelen tanulmányban az ún. *sárga* és *fekete epéhez* fűződő képzeteket tárgyalom, ill. arra a kérdésre koncentrálok, hogy milyen viszonyban áll a sárga és a fekete szín a tisztátalanság fogalmával. A dolgozat végén a *sárgaság* népi gyógy módjainak kérdését is érintem, továbbá rámutatok a sárga és zöld szín közötti szoros kognitív összefüggésre.

Az epe mint „sárga sár”

Bár az epeváladék színe a valóságban zöldessárga, régi orvosi könyveinkben mégis több színjelző, így a *sárga*, a *zöld* és a *fekete* (de pl. *citromszínű*, *tikmonyszékszínű*,⁶ *krispány színű*⁷) is állhat az *epe* szó társaságában.⁸ Ez annak tulajdonítható, hogy már az orvostudomány kezdetei óta kétféle epét tartottak számon, ti. sárgát (amely a valóságban azonban sárgás és zöldes is lehet) és feketét. Hippokratész, majd később az ő nyomdokain Galénosz ún. humorális (nedvelméleti) rendszert dolgozott ki a testhez tartozó folyadékok/váladékok csoportosítására.⁹ Négyféle testnedvet tartottak számon (vér, sárga és fekete epe, nyál/nyák/nyálka), a betegségeket pedig ezek egyensúlyi állapotának megbomlására, ill. valamelyik

³ Összefüggésben a sárga kategória egykori, mainál tágabb, világosbarnás árnyalatokat is magába ölelő kiterjedésével, ill. azzal, hogy régen a köznép viszonylag kevés húst fogyasztott, így ürüléke (a mai vegetáriánus étrendüekéhez hasonlóan) világos lehetett. (Mivel elsősorban az elfogyasztott hús mennyisége színezi sötétre a fekáliát. Lásd Werner Pieper: *Kakadémia. Az emberi ürülék kultúrtörténete*. h. n. 1997. 35.)

⁴ A hígabb ürülék világosabb, mint a kevesebb nedvességtartalmú (lásd Máriáss Márta: *Miről árulkodik a széklet? Egy kis székleltan*. 2013. <http://hazipatika.com/> a letöltés ideje: 2016.01.10.)

⁵ Lásd Bálizs: *i. m.* 107.

⁶ Ez a két színnév az epe vonatkozásában egy 16. századi monumentális terjedelmű orvosi műben szerepel (Lázár Szini Karola: *Adalékok a XVI. századi Ars Medica vizsgálatához. Anatómiai és kórtani műszököcs*. Orvostört Köz. 92(1980). 136.)

⁷ Mílesz József: *Orvos könyv I*. Bécs, 1778. 58. A *krispán* vagy grüspan „az egyik legrégebb, zöld színű vízfesték és olajfesték alapanyagául szolgáló vegyi anyag” (Szathmáry László: *A grüspan egykori előállításai. = Régi magyar vegytudorok*. Szerk. Csízi Katalin. Bp.–Várpalota–Sopron. 2003.). Vö. *zöldgáliczszínű epe* lásd *Orvosi Tár II*(1832). 10–12. sz. 25.

⁸ Az epe a forrásokban egyébként egyformán kötődik a *sárga* és a *zöld* színhez is. Pl. a gyári festékek megjelenése előtt a tulipános ládák zöld színét állati epével festették (Csiszár Terézia: *Egy XIX. századi menyasszonyi láda restaurálása*. Somogyi Múz. Köz. VI(1983). 133). Viszont a 19–20. század fordulóján forgalmazott gombfestékek között egy sárga árnyalat viselte az *epék* fantázianevet (lásd Zsitvay János: *A szín*. Selmebánya 1901. 80.)

⁹ Voltaképpen Galénosz érdeme, hogy „feleleveníti a négy elemről szóló empedoklészi elméletet, kiegészíti a hippokratészi nedvelmélettel és a nedvekhez *etikai* megfeleléseket fűz, amelynek eredményeként körvonalazódní kezd a temperamentumtan” (Földényi László: *Melankólia*. (Negyedik, jav. kiadás). Pozsony 2015. 59. Kiemelés az eredetiben).

nedv túlzott felszaporodására vezették vissza.¹⁰ Ezeket az életadó nedveket – egyebek mellett – megfeleltették négyféle színnek (piros, sárga, fekete, fehér), az őselemeknek (levegő, tűz, föld, víz), a száraz/nedves és a hideg/meleg oppozíciónak (ezek meleg/nedves, meleg/száraz stb. variációinak), valamint hozzárendelték őket sajátos fizikai és pszichológiai jegyekkel felruházott személyiségtípusokhoz (szangvinikus, kolerikus, melankolikus, flegmatikus).¹¹ Ez a fiziológiát, lelki diszpozíciót (vérmérsékletet/temperamentumot) és testi megjelenést összekötő holisztikus nedvelmélet minden betegségre kézenfekvő magyarázattal szolgált, éppen ezért évszázadokon át a klasszikus orvostudomány uralkodó hagyományát képezte. Jogosultságát addig meg sem kérdőjelezték, amíg „a természettudomány és az orvoslás nem rendelkezett közvetlen tudással arra vonatkozóan, hogy mi zajlik az ember testében, a bőrtakaró alatt”.¹²

Ez a régi teória a négy testnedv közül a máj székhelyű sárga epét úgy fogta fel mint az emésztéshez nélkülözhetetlen váladékot. Arról, akiben ez az epefajta kórosan felszaporodik, úgy vélte, „kolerikus, azaz epés vagy rosszmájú lesz”, továbbá hirtelen haragúvá és csipős nyelvűvé válik.¹³ A sárga epe túltengését külsőleg a beteg sárga arcszíne jelzi, valamint az, hogy kiokádott gyomortartalma, ill. „híg ganéja”¹⁴ szintén az epeváladék zöldes-sárgás színtét mutatja. Ez is összefüggésben állhat azzal, hogy nyelvünk korábban a – ’sárga, szenny, váladék stb.’ jelentéssel rendelkező – *sár* szóval nem csupán az epét jelölte (*epesár*), hanem a székletet (*bélsár*) és a gyomorváladékot is (*sár*, *sárvíz*).¹⁵ Ezen tanok szerint, mivel a *sárga sár* a gyomorban és a székletben éppen az epeváladék – a többi nedvvel szembeni – diszharmonikus túlsúlyát jelzi, a szervezetből való kiürülése az egészségre nézve jótékony hatással bír. E gondolat alapján még a 19–20. századi hagyományos paraszti felfogás úgy tartotta, hogyha az ember szervezete túl sok epét termel, akkor a feleslegnek „fölül vagy alul” távoznia kell „hányás, ill. hasmenés formájában”.¹⁶ Ez a népi elképzelés minden valószínűség szerint abban az újkori orvostudományban gyökerezik, amelyben az ókori eredetű nedvkörtán „igen szívós utóéletet élt”.¹⁷ Hiszen még a 18. század végéről származó magyar orvosi könyvekben is arról olvashatunk, hogyha a *sárga sár* „a’ testben meg indul; és a’ beteg’ hasát el

¹⁰ „Ha ezen négy nedv vegyülése a kellő arányban történik, úgy a szervezet egészséges, ellenkező esetben, vagy ha a nedvek egyike-másika megromlik, előáll a betegség; az orvoslás feladata tehát a nedvek helyes arányának és normális minőségének helyreállítása” (*Ókor lexikon*: Hippokrates <http://mek.oszk.hu/03400/03410/html/index.html>).

¹¹ A testnedvekre jellemző „színárnyalatokat tartották a pigmentáció okának is, ezzel magyarázták, hogy a különböző népekhez tartozó emberek miért jellegzetesen fehérek, feketék, vörösek vagy sárgák, és hogy bizonyos egyedek miért sápadtabbak, barnábbak vagy vörösebbek, mint mások” (Roy Porter: *Vér és virtus. Az orvostudomány rövid története*. Bp. 2003. 49).

¹² *Uo.*

¹³ *Uo.* Vö. „Mikor a bilis vagy epe sár a vér közzé elegyedik, ottan a *harag* is bé-férkezik a lélekben” (Pápai Páriz Ferenc: *Pax Animae*. Kvár 1680. 388. Kiemelés tőlem).

¹⁴ Felvinczi György: *A... Salernita Scholának jó egészségről... írott könyve=„Minden doktorságot csak ebből kérésért.” Szemelvények a 16-17. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből*. Bp. 1983. 345.

¹⁵ „Az magyar dióc az gyomorban sárt [...] csinálnac” (*Herbarium*. 1574. 14). Vö. „kihányt, emésztett sár” 1710 körül (SzT XI. 642. *sár* szócikk). A *sárvíz* szónak ismertebb jelentése: ’mocsaras területet borító iszapos víz’, másik értelme: ’epés gyomorváladék’ (*Régi magyar szavak szótára*. Főszerk: Kiss Gábor. Bp. 2012. 360.) Vö. száján át kiöklendezett *zöld és sárga sárvíz* (Nagy Sándor: *Földi János hadházi évei*. Deb. Déri Múz. Évk. 1975. 693.)

¹⁶ Grynaeus Tamás: *Makó és környéke hagyományos orvoslása II*. M. F. Múz. Évk. Studia Ethnographicae VI(2008). 183. Vö. *Epét okád* (lásd Ujváry Zoltán: *Gömöri magyar néphagyományok*. Miskolc. 2002. 202.)

¹⁷ Birtalan Győző: *A felvilágosodás mentálhygiénéje külföldön és Magyarországon*. Orvtört. Közl. CII–CIV(1983). 54.

tsapja, jó jel, mert ez által ki takarodik a ’ rosszsz materia.”¹⁸ Vagyis úgy tűnik, hogy a különféle *sár*-típusok között évszázadokon át lehetségesnek tartották az átmenetet, ill. néhol még a 20. században is úgy gondolták, hogyha az egészség által megkövetelt egyensúly éppen úgy kívánja, az *epesár* könnyen át tud alakulni „gyomorsárrá”¹⁹ (azaz *sárvízzé*) vagy *bélsárrá*. Hogy egykor ténylegesen hittek a fölszaporodott epétől való megszabadulás egészséghelyreállító erejében, az is jól mutatja, hogy a 18. században még az értelmiség öngyógyításának is a részét képezte különféle hánytatószeres használata éppen ebből a célból,²⁰ továbbá az is, hogy a hashajtót egyes tájnyelvekben *sárepe pirula*, ill. *sárepe por* nevekkkel illették.²¹

A 20. század első felében Bartha Katalin nyelvész abból kiindulva, hogy az udmurt *voz* szónak ’epe, zöld/sárga, irigység/harag’ jelentései is vannak, már úgy gondolta, hogy „fiziológiai oka van [...] annak, hogy a sárga az irigység jelképe.” Szerinte a sárga azért lett ennek és más negatív tulajdonságoknak is a szimbóluma, mert a néphit szerint „akinek sok epéje van, az haragos, irigy, komor (vö. epés).”²² Azóta be is bizonyosodott, hogy a *sár* főnév (16. századtól adathozható) ’epe’ jelentése valóban „az epeváladék, illetőleg az epebetegség sárgás színével, továbbá a kolerának²³ epebántalomra való visszavezetésével kapcsolatos,” amit az is igazol, hogy számos nyelvben az epe és a sárga jelentésű szavak etimológiailag összefüggnek egymással (pl. ném. *gelb* ’sárga’ *Galle* ’epe’).²⁴ Érdekes ebből a szempontból Grynaeus Tamás makói megfigyelése, ami a rosszindulatú/haragos személy ellenpólusaként értelmezhető, e helyütt ugyanis *galambepéjűnek* hívják az olyan embert, „aki türelmes, nem idegeskedik, nem bosszankodik semmi miatt.”²⁵

Az epéről eddig elmondottakhoz még hozzátehetjük azt is, amire Csillag Andrea hívta fel a figyelmet.²⁶ Véleménye szerint az *előnti/elfutja az irigység / az epe / a mérge* kifejezéseinkben szereplő dolgok mind azonos ízűek, méghozzá keserűek. (Ahogyan pl. a görögök mondják: *Keserű, mint az epe*, vagy egy személy pozitív dicséretként: *Az epéje se keserű*.)²⁷ Ha pedig a fenti érzések „előntenek bennünket”, akkor is „keserűséget érzünk”. Ennek hátterében szerinte az áll, hogy valóban termelődik valami – hosszú távon méregként ható – anyag a bosszankodó

¹⁸ Szent-Mihályi Mihály: *Házi orvosságok*. Vác. 1791. 75.

¹⁹ A kihányt gyomortartalomhoz még napjainkban is gyakran társítjuk a zöldessárga színt. Legalábbis egy (közel száz) alabamai egyetemistát érintő 2004-es felmérés eredménye szerint (13 szín közül) a legtöbb negatív asszociációval bíró sárgászöld árnyalathoz kapcsolódik egyebek (pl. a betegség) mellett a hányás/hányadék is (Naz Kaya: *Relationship between color and emotion: a study of college students*. http://irtel.uni-mannheim.de/lehre/extra/artikel/Kaya_2004b.pdf. A letöltés ideje: 2016.02.02).

²⁰ Gyulán az 1831-es kolerajárvány idején a megfertőződött lelkipásztor is élt ezzel a praktikával, mint lejegyezte „hánytatót vettem, és sok epe kiment tőlem” (lásd Kósa László: *Adatok Gyula város művelődéstörténetéhez és történeti néprajzához (1801–1850)*. Békés M. Múz. Közl. XI(1988). 187). Vö. „Midőn rókát, azon Epe-embert gyomromból ki hántam; mintha újra születtettem volna.” (Dugonics András: *Etelka II*. 1791. 20.)

²¹ Lásd ÚMTsz IV. 820.

²² Bartha Katalin: *Szókincstanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről*. Debrecen 1937. 16.

²³ A *kolera* szó eredetéhez lásd görög *chole* ’epe.’ „A cholera [...] a görögben ’hányásban és hasmenésben nyilvánuló betegség.” (lásd Beke Ödön: *Egy epe jelentésű régi magyar szó*. M. Nyelvőr LXVI(1937).72.)

²⁴ De hogy ne csak európai példát hozzunk, a mongol *sira* ’sárga’ egyik további jelentése is szintén: ’epe, düh, harag’ (Lásd Khabtagaeva Baiarma: *Mongol szín-tézis = Orientalista nap 2000*. Birtalan Ágnes–Jamaji Masanon, Bp. 2001. 74.)

²⁵ Grynaeus: *i. m.* 183. Vö. *Ritka a galamb epe nélkül, vagy Van a szelid galambban is epe* (lásd Dugonics András: *Magyar példabeszédek és jeles mondások I*. Szeged. 1820. 199, 295.)

²⁶ Csillag Andrea: *Sárga: nap és epe. Vidámság és indulatok. = Tanulmányok*. Debrecen 1999. 274–288.

²⁷ Lásd Újváry: *i. m.* 202.

ember szervezetében, méghozzá adrenalin.²⁸ Ezek a kifejezések azonban nem csupán a test „tartályában” túlsordul, „színezőanyagként” viselkedő keserűség érzésére utalnak, ahogyan azt Csillag véli.²⁹ Egykor ugyanis ténylegesen hittek abban, hogy akik dühbe gurulnak, azok epével telítődnek, ill. abban is, hogy ez a folyékony váladék (vö. Calepinus epeértelmezésével: ’tagokban folyó neduesség’)³⁰ szétterjedhet a test minden porcikájában. Azt feltételezték, hogy amikor ez a testnedv a májban túlzottan felszaporodik („megbővül”), onnan a vérbe kerülve eljuthat bármely belső szervig, sőt akár még az anyatejjel is összekeveredhet.³¹ Így pedig lényegében – a testet és lelket egységben szemlélve – az egész embert megmérgezhethi: a testét azáltal, hogy betegségeket (sárgaság, kolera stb.), a lelkét azáltal, hogy gonosz indulatokat (haragot, irigységet stb.) idéz elő. Ez az emberre holisztikus nézőpontból tekintő felfogás jelenik meg a következő szólásokban is:

(a testfelszín kapcsán):	<i>Epe sáppasztotta;</i>
(a testbelső kapcsán):	<i>Meg járta az epe tüdejét és máját;</i> ³²
(a lélek kapcsán):	<i>Ki teccik szemeibül az epe [azaz a rossz szándék].</i> ³³

Persze mindezek mellett arról sem szabad elfelejtkezni, hogy az irigység, az epe és a méreg nemcsak ízükben, hanem a hozzájuk társított színekben is azonosak: sárgák vagy zöldek (vö. *méregzöld*, „*mérges-sárga*”³⁴), sőt az *epesar* és a *bélsár* is hasonló (lehet) színezetét tekintve. Kifejezetten sárgás-zöldes pl. a libák ürülete,³⁵ amelyről még egy külön színárnyalatot is elneveztek: *lúdszarzöld*³⁶/*libasárzöld*³⁷/*libaszarszín*³⁸ (vö. a ’libaszar, libapotty’ értelmű angol és francia megfelelőekkel).³⁹ Utóbbi színnévnek mind az ürületekre, mind kizárólag a ludak színére utaló⁴⁰ vál-

²⁸ Csillag: *i. m.* 281.

²⁹ Uo. 279.

³⁰ Beke: *i. m.* 72.

³¹ „Szine a’ [dajka] tejének fehér, nem sárgás; mert ha sárgás, akkor epe sár van a’ vérbe és a tejbe elegyedve” – írták pl. 1787-ben (Orvostört. Közl. XXXV(1965). 147.)

³² Az epe székhelyének tartott máját azonban az érzések/indulatok fészékének is tekintették. Vö. *feketemájú* ’rossz szándékú’; *yellow-livered/yellow-bellied* ’gyáva’ (Csillag Andrea: *És még egy szín: a fehér. = Tanulmányok... i. m.* 292, 302).

³³ Lásd Dugonics: *i. m.* 191–192.

³⁴ A hódmezővásárhelyi tálások szerint ilyen árnyalata volt az egyik általuk edénykészítéshez használt iszapnak (lásd Kiss Lajos: *A hódmezővásárhelyi tálásság*. Néprajzi Ért. XV(1914). 263.)

³⁵ Az embereknel is előfordul zöldes széklet, az újszülötteknél az anyatej festi sárgászöldre, későbbi életkorban főként zöldegek, nagy klorofilltartalmú ételek fogyasztása után lehet zöldes színű (lásd Máriáss: *i. m.*) Ugyanakkor azokról a csecsemőről, akik (túlságosan?) zöldeset „ganajolnak”, a 18. században még úgy tartották, hogy őket „az szép asszonyok szoptatják” (SzegSz. II. 494.)

³⁶ Gyimesközéplek, saját gyűjtés.

³⁷ Földvári Melinda: *A magyar nyelv színnevei és színjelentései. = Ikonikus fordulat a kultúrában*. Szerk: Balázs Géza–H. Varga Gyula. Bp.–Eger. 2009. 386.

³⁸ Lásd *libaszarszín* ’olajzöld színű’ pl. kalap (SzamSz II. 36.); *gyöngye libaszar-színű* ’zöldessárga, citromsárga’ (Hódmezővásárhely, lásd ÚMTsz II. 736. *gyöngye* szócikk).

³⁹ Az angolban: „libaszar (sárgászöld)” (lásd Jane Schneider: *Pávák és pingvinek. Az európai öltözködés és színek politikai gazdaságtana*. Világtörténet VII(1985). 56). A franciában: „merde-d’oie. Magyarul talán: libapotty” (Lásd Ráth-Végh István: *Öltözködés és divat. = Öltözködés és divat*. Szerk. Hatvany Lili. Bp. 1936. 173.)

⁴⁰ Pl. *libaszín* (Mezőkövesd, lásd Dala József: *Matyó lakodalom*. HOMÉ IX(1972). 593. 595); *libazöld* (Doroszló, lásd Raj Rozália: *Doroszló női viselete 1900–1990. = Bácskai magyar népviseletek*. Szerk. Silling István. Újvidék. 1994. 38); *libazöld* (Piliny, lásd Nyáry Albert: *Piliny néprajzi vázlata*. Néprajzi Ért. X(1909). 129; ill. Báta, saját gyűjtés).

tozatait számos magyar településen változó – de mindig a sárga és a zöld skáláján mozgó – jelentésben használták, néhol azonban csupán a kislibák színével összefüggésben ismerték, úgymint *kislibásárga*.⁴¹ Könnyen lehet azonban, hogy ez utóbbi, a tojásból éppen kikelő, nedves pelyhű libák sárgászöldjével azonosított forma/jelentés eredetileg a ludak trágyájának árnyalatát jelölő színnévnek egy későbbi, eufemisztikus céllal keletkezett alakja/magyarázata.

Mindemellett a magyar szépirodalomban a *méreg* – ’életellenes anyag, bosszúság’ de régen emellett ’összegyűlt genny’ (!) értelmű – szavunk az *epe*, ill. az (egyes nyelvekben zöld, más nyelvekben sárga színnel társított)⁴² *irigység* szóval néha nyelvileg is összekapcsolódott: *irigyméreg* és *epe-méreg* alakban.⁴³ Mint láthattuk az ókori nedvelmélet a zöldessárga epeváladékkal, pontosabban a *sárga epe* anomáliás túltengésével magyarázta a rosszindulatot, ill. a negatív érzelmi kitérőseket (azaz a hirtelen fellobbanó dühöt, haragot). Nyilvánvaló, hogy ennek a gondolatnak igen jelentős szerepe lehetett abban, hogy az *irigység* és a *méreg* fogalmával máig is a sárga/zöld színt asszociáljuk,⁴⁴ ill. abban is, hogy az európai népek körében a (zöldes)sárga színnek még napjainkban is negatív a megítélése.⁴⁵

„Fehér” vizelet, „fekete” piszok

Victor Turner egyetemes összehasonlító színszimbolikai tanulmányában⁴⁶ a fekete szín negatív jelentéseihez kapcsolja az általa „sötét” színüként meghatározott ürülékét,⁴⁷ elismeri azonban, hogy elsősorban a sárga színt nagyra értékelő távol-keleti filozófiák⁴⁸ rokonítják az ürülékanyagokat a fekete színnel, ill. azt is, hogy más kultúrákban a vizeletet sokszor a pozitív/fehér szimbólumok közé sorolják.⁴⁹ Kutatásaim szerint nyelvünkben – az egykor a barna színezetek egy részére is kiterjedő – *sárga* szó fonódik össze a székleettel.⁵⁰ Ami pedig a vizeletet illeti, a valóságban sárga színű, de az európai kultúrkörben fehérnek nevezett bor esetéből kiindulva az a kérdés is felmerülhet, hogy vajon elődeink a – *fehérbor*hoz hasonlóan – a vizelet színezetét szintén a (pozitív) fehérek közé sorolták-e, vagy a (széklet színét is magában foglaló, ill. a tisztátalanságot szimbolizáló) sárgák közé.

⁴¹ Romsics Imre: *Kalocsa népművészete*. = Uő: *Homokméggy. Tanulmányok Homokméggy történetéből és néprajzából*. Klny. 1998, 409. 410.) Vö. „libazöld ’sárgászöld’ (mint a kisliba pelyhe).” (SzegSz II. 47).

⁴² Erről majd a későbbiekben lesz még szó.

⁴³ Pl. „Siratta Nagy Sándor Achillest, nem keservében, hogy meg holt, hanem *irigy-mérgében*”- írta Faludi Ferenc (*Nemes Ember*. Nagyszombat 1748. lásd a NySz *irigyméreg* szócikkét). Vagy pl. Arany Jánosnál olvashatjuk: „Atyafivér vizzé, sőt *epe-méreggél*, / Hogy változik által, ezt látom örökké” (*Buda halála*, Harmadik ének, 1863.)

⁴⁴ *A méregzöld* eredetét az arzén színében kell keresnünk”- állítja Bíró Enikő (Uő: *A hasonlítást kifejező melléknévi összetételek jelentéstana a magyarban*. Szakdolgozat. Kézirat. 1996). Véleményem szerint azonban kialakulásában jelentősen közrejátszhattak a bosszúságot, azaz mérget okozó epéről alkotott elképzelések is.

⁴⁵ Vö. „Eszí a sárga irigység, elfogta a sárga irigység. A szó ezen használata a régi időkre vezethető vissza, sok nép nyelvében megtalálható.” (Gadányi Károly: *A magyar színevek átvitt jelentései = Anyanyelvünkért*. Szerk. Guttman Miklós. Múraszombat. 1983. 120.)

⁴⁶ Victor Turner: *Color classification in Ndembu Ritual: A Problem in Primitive Classification = Anthropological Approaches to the Study of Religion*. Ed. Michael Banton. London 47–84.

⁴⁷ Uo. 58.

⁴⁸ Vö. Schubert Gabriella: *Farben und ihre Symbolik bei den Bulgaren*. = *Einundzwanzig Beiträge zum II. Internationalen Bulgaristik-Kongress in Sofia*. Hgs. W. Gesemann-K. Haralampieff-H. Schaller. Neurid. 1989. 353. Vö még Michel Pastoureau–Dominique Simonet: *Le petit livre des couleurs*. Paris 2005. 75.

⁴⁹ Turner: *i. m.* 80.

⁵⁰ Bálizs: *i. m.* 107.

Michel Pastoureau szerint az, hogy a tulajdonképpen sárga árnyalatú bort fehérnek hívjuk „egyszerűen az etikett része”.⁵¹ Véleményem szerint több dolog is közrejátszhatott abban, hogy így alakult ez az „etikett”. Egyrészt a színosztályozás fejlődésének történetéből is adódhat ez. Berlin és Kay híres hipotézisének értelmében⁵² a fizikai színek három részre osztó színrendszerekben (így pl. a Turner által vizsgált ndembuk színosztályozása szerint is⁵³) a halványabb színek, köztük a sárgák egy – szintén a halvány tónusokat felölelő – része is a *fehér/világos* kategória alá tartozik. Így lehetett ez minden „fejlettebb” (vagyis a háromnál több alapszínnevvel rendelkező) nyelv, így az európai nyelvek történetének korai szakaszában is.⁵⁴ Másrészt a *fehérbor* név kialakulásában annak is szerepe lehetett, hogy a vízhez hagyományosan a fehér színt társíthatták elődeink. Mint már utaltam rá, a humorális tanok a négyféle testnedvhez színeket is hozzárendeltek, így az átlátszó nyált a fehér színnel párosították. De saját kutatásaim szerint pl. Gyimesközéplekon a *fehér* szó még napjainkban is kifejezi a színtelenség fogalmát, itt ugyanis legalább négyféle jelentésben használják ezt a színevet: (1.) ’hófehér’; (2.) ’ezüstsín’; (3.) ’természet adta, natúr színezet’⁵⁵ és (4.) ’átlátszó’ értelemben. Utóbbi jelentés alatt pedig pontosan a víz, nyál színét kell érteni. Lehetségesnek tartom, hogy mivel a *fehérbor* is – a vörösborok többségével ellentétben – halvány és áttetsző, a színét éppen ezért a víz „fehérségéhez” hasonlították. Harmadrészt annak fényében sem meglepő ennek a nemes italnak a fehérrel való társítása, hogy ez a szín pozitív, a (világos)sárga ellenben főként negatív szimbolikai jelentésekkel bír. Ha az utóbbi tényből indulunk ki, és elfogadjuk, hogy elsődlegesen talán az értékítéleten múltott a színek közti választás, vagyis a bort azért társították a fehérhez, mert mind az italt, mind pedig a színt pozitívan ítélték meg, akkor nem biztos, hogy a vizelethez is ugyanezt a – jószágot, tisztaságot, stb. jelképező – fehérrel asszociálták. Ha azonban ezeknél a társításoknál mégis a valós színezet kognitív besorolása lehetett a döntő, a voltaképpen világos árnyalatú vizeletet – a borhoz hasonlóan – talán inkább a *fehér* szóval kapcsolták össze. Hiszen egyrészt olyan áttetsző, mint a „fehér” víz/nyál, másrészt – amikor még a sárga árnyalatok nem alkottak külön színosztályt – ezt a színt tulajdonképpen (az összes kategória közül) csak a *fehér/világos* színekategóriába lehetett beilleszteni.

A vizelet fehér vagy sárga színnel való szorosabb összefonódásának kérdését új megvilágításba helyezheti, hogy kutatásaim szerint Európában a vizelet nem egyértelműen tisztátalan, főleg ha azt a másik ürülékanyag, a fekália szennyességéhez viszonyítjuk. Legalábbis erre utalhat az, hogy a vizelet gyógyászati szempontú felhasználása az ókortól kezdve általánosnak

⁵¹ Pastoureau: *i. m.* 16.

⁵² Brent Berlin–Paul Kay: *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley–Los Angeles–Oxford (1969) 1991.

⁵³ Az, hogy egy nyelvnek nincs alapszínneve egy színre, nem jelenti azt, hogy a nyelvbeszélők nem érzékelik vagy tudják kifejezni egy adott szín többi színtől eltérő minőségét, így pl. a ndembuk a (fekete kategória alá tartozó) zöld színre így utalnak, hogy azt az édesburgonya leveleinek nedvéhez hasonlítják (Turner: *i. m.* 48.)

⁵⁴ A *sötét/fekete* színosztályba tartozhattak a sötét és hideg színek, a *meleg/piros* kategória alá tartozhattak a sötétebb sárgák, a narancsszínnel, a pirossal, a rózsaszínnel, a lilával és a barnával együtt (ld. Paul Kay et al.: *World Color Survey*. Stanford California 2009. 3).

⁵⁵ Olyan közelebről behatárolhatatlan világos szín, mint amilyen a festetlen kender, len, gyapjú vagy a frissen hasított deszka színe.

számított⁵⁶ világszerte: „Mexikótól Japánig és Tahititől Magyarországig.”⁵⁷ A magyar nép körében ezt – a legszegényebbek számára is mindig kéznél lévő – orvosságot leggyakrabban törésre, ficamra, hideglelésre, szembetegségekre (csipa, árpa), fájós fültre alkalmazták.⁵⁸ A fekália azonban (a körömhöz, a köldökzsinórhoz, a menstruációs vérhez stb. hasonlóan) sokkal kevésbé kapott szerepet a gyógyításban „inkább általánosan ható mágikus hatást tulajdonítottak neki”.⁵⁹ Vagy ha mégis használtak ürüléket a laikus gyógykezelésekben, csupán külsőleg alkalmazták („*Kend be magad ganéjával, meggyógyull*”).⁶⁰ A vizeletet azonban nemcsak a beteg testrészt lemosására vagy borogatására használták, hanem belsőleg is, azaz meg is itták.⁶¹ Egy 1950-es években (!) lejegyzett eset szerint „egy rendkívül jóeszű parasztembert az egyik klinikán gyógyították, teljes sikerrel. [...] egy alkalommal megkérdezték tőle, hogy rendeltek-e továbbra is valamilyen orvosságot. A válasz az volt: *Szorgalmasan szedem a pesti orvosságot, de azért minden reggel iszom egy deci vizeletet is, azon melegében.*”⁶² Míg tehát az emberi vizeletet (annak pozitív erejében bízva) elfogyasztották még a 20. században is, addig ugyanezt a székletéről már korábról sem állíthatjuk, „belsőre” – egy 19. századi forrás tanúsága szerint is⁶³ – legfeljebb az elmebetegség körében fordulhatott elő.⁶⁴ Ezek alapján azt kell gondolnunk, hogy a (normális esetben) áttetsző és világos,⁶⁵ vagyis voltaképpen a víz „tisztaságú” és „fehérségű” vizelet nem válhatott ki akkora ellenszenvet/undort elődeinkből, mint azt ma gondolnánk. Emiatt valószínűbbnek tűnik az a hipotézis, hogy az egészségre is jótékony vizeletet

⁵⁶ Ez az ún. *koproterápiában* gyökerezik, amely az ürülékanyagoknak és a váladékoknak gyógyító hatást tulajdonított, és amelynek létrejöttét különböző okokkal magyarázzák. Pl. azzal, hogy egykor mindazt, ami kiürül a testből, a szervezetet felépítő hasznos anyagoknak vélték, vagy azzal, hogy az egykori nézetek szerint ezek a testnedvek a betegségdémonok számára undorítóak, így azokkal sikeresen el lehet őket (ill. velük együtt a betegségeket is) üzni.

⁵⁷ Magyar László András: *A csámcsogó hullák és egyéb érdekességek*. Győr 2009. 20. Utóbbi szerző szerint, amikor állatok vizeletét alkalmazták orvosságnak, „a gyógyanyagot előállító állat színe sem volt érdektelen, elsősorban fekete állatok... és sárga kancák vizeletével gyógyítottak előszeretettel” (uo. 21. Kiemelés tőlem). Tehát ahogyan sok más kontextusban, a sárga itt is a fekete szín társa, erről azonban bővebben a későbbiekben esik majd szó.

⁵⁸ Hoppál Mihály–Törő László: *Gyógyítás emberi, állati eredetű és ásványi anyagokkal*. Orvostört. Közl. 7-8(1975). 47.

⁵⁹ Uo. 48. A mágikus szerek tárházát is nyújtó boszorkányperek tanúsága szerint Magyarországon a 16–18. század „népszerű orvosságai” közé tartozik mind a széklet, mind a vizelet a különböző gyógynövények, ill. „zsír, tej, dohánylel, tömjén, kékkő, timsó, hangyafészek, moha, hamu stb.” mellett (Katona Imre: *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. Közread. Schram Ferenc. 1–2. [Könyvismertetés] Orvostört. Közl. LXI–LXIII(1971). 223.). Ugyanakkor a fekáliát „mágikus hatásának” köszönhetően az analógias gyógyításban is felhasználták azon elképzelés alapján, hogyha egy személyt tisztátalan dologgal rontanak meg/betegítenek meg, szintén tisztátalan dolog képes a rontást/betegséget helyrehozni. Vö. *Bajt, ha boszorka okozta, Emberkaka helyrehozza* (Pieper: *i. m.* 134).

⁶⁰ SzamSz I. 321.

⁶¹ Hoppál–Törő: *i. m.* 47.

⁶² Bencze József: *Az empirikus doktorlásról és annak kéziratáról*. Orvostört. Közl. VI–VII(1957). 228.

⁶³ „a rohamos pszichikus összeroskadás jelei sem hiányoztak – fura, gyerekes magaviselet, tisztátlanság, [széklettel?] mázolás, *belsőre*” (Moravcsik Ernő Emil–Zohfál Rezső: *Az elmebetegségek tankönyve* 2. Bp. 1885. 226.). Léteznek azonban történelmi legendák külön emberekről, akik rendszeresen fogyasztottak fekáliát, ill. egyes hiedelmek szerint a boszorkányok is „szívesen táplálkoznak emberi ürülékkel” (Pieper: *i. m.* 139. 133.).

⁶⁴ A szerelmi varázslásban használt mágikus praktikák esetében is ritkán lehet a következőhöz hasonló adatra lelmi: „hogy ötet az Ura szeresse, hozzá hajlandó legyen, és ötöt ne verje, ne üldözze, a’ maga s. v. ganéját liszlet öszve kevervén abból az Urának Pogátsát sütött, és azt véle meg étette” (lásd Szent István: *Paráznák. Dél-Alföldi szexuális bűnpörök a feudálisizmusból (1723–1843)*. (2. teljes kiadás). 2009. 783.). Vö. a fősvény emberre mondták: *Ha nem vóna bűdös, mögönné a maga szarát is.* (SzegSz II. 452.)

⁶⁵ A kóros vizelet leírására a 19. századi magyar orvosi könyvekben (a *véres, vörös, vörhenyes* mellett) legtöbbször a – a *tiszta* ellentétéként értelmezhető – *zavaros* jelző szerepel.

inkább a pozitív fehér színnel (ill. a *világos* kategóriával) asszociálták, mint a szennyezőbbnek vélt – a fekália színezetét is magában foglaló – sárgához.

A fény „természetes” eredetű ellentéte a sötétség, ezzel párhuzamosan sok népnél a fehér „kulturális” eredetű ellenpólusa a fekete.⁶⁶ Európában a *fehér/világos* kategória általában összekapcsolódik a tisztaság fogalmával is, így ellentétpárja: a *fekete/sötét* tisztátalan színnek számít. Az európai kultúrkörben tehát – a távol-keletihez hasonlóan⁶⁷ – elsősorban a fekete, ill. a sötét árnyalatokat egyesítő kategória színeihez társul a „szenny”, ill. „szennyeződés” fogalma. Hogy valóban tisztátalan színeként gondoltak egykor a feketére, a fekete gyász története is alátámasztja. A kutatások szerint ez a szín ugyanis a gyász alkalmával „szennyesen viselt” öltözetekből,⁶⁸ vagyis a színezetlen szövetek kosztól/piszoktól nyert sötét tónusából eredhet. Pl. Fél Edit is azt írta, hogy a fekete gyász kezdetben nem a hollófeketére festett fényes ruhaanyagok, hanem inkább a természetes fekete gyapjú, ill. „a dísztelen, a kopott, az elhasznált, sokszor *szennyes* ruha” használatát jelentette,⁶⁹ míg Flórián Mária szerint a későbbiekben pedig a „hamuszínűre feketített” öltözetdarabok felöltését.⁷⁰ Ez természetesen összefüggésben állhat azzal, hogy sokáig nem is tudtak előállítani igazi, mélyfekete ruhákat, „a középkor végéig a kelmefestők által készített feketék ritkán szépek [...] a szöveteknek inkább *koszos*, fakó, kellemetlen kinézetet adnak”.⁷¹

A „szomorító” fekete epe

Mint már említettem, Európában fekete színű epét is számon tartottak elődeink. A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy az ókori testnedvekről szóló tanításokat követve úgy képzelték, hogy az az ember, akiben sokszor túlteng a „szomorító” fekete epe,⁷² a *melankolikus* (gör. *melaina chole* ’fekete epe’) személyiségtypust testesíti meg.⁷³ Ennek legfontosabb jellemzője – a mélabú/búskomorság (sőt a kora középkortól kezdve az elmebaj)⁷⁴ mellett – hogy könnyen hajlik rossz gondolatokra, amelyeket „az agyba felszálló fekete epe kigözőlgése” okoz.⁷⁵ Azonban idővel az eredetileg a sárga epéhez társított harag, irigység stb. is belekerült a fekete epére vonatkozó hiedelmekbe, így nemcsak a depressziót, az öngyilkos hajlamot, hanem a korábban tárgyalt lobbánékony indulatosságot is gyakran a fekete epe hatásának

⁶⁶ Pastoureau: *i. m.* 50

⁶⁷ Turner: *i. m.* 80.

⁶⁸ Szemadám György: *Színek*. = Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Uő: *Jelképtár*. Bp. 1990. 206.

⁶⁹ Fél Edit: *Adatok a gyász-színekhez és párhuzamok*. Ethn. IL(1935). 6. (Kiemelés tőlem)

⁷⁰ Flórián Mária: *Halóruha–gyászruha*. Studia Comitatiensis XXIV(1994). 347. Ugyanitt arról is értesülünk, hogy bár már a 14. században alkalmazták a feketét gyászszíneként, mégis csupán a 17. századra vált „Európa-szerte elfogadottá és megszokottá” (350).

⁷¹ Pastoureau: *i. m.* 31. Kiemelés tőlem.

⁷² A *szomorító* jelző a kora újkori magyar munkákban gyakran kapcsolódik ehhez a testnedvhez (lásd Beke: *i. m.* 73.).

⁷³ Érdekes, hogy egy 19. századi magyar szerző a személyiségtypusok közül voltaképpen csak a *sárga* epés jellemet tekinti igazából „epésnek,” míg a *fekete* epésre csupán a „komoly” megjelölést alkalmazza (lásd Boehm Károly: *Arról a ’mit a’ Mérséklettről...* Tud. Gyűjt. III(1833). 6.). Ugyanakkor pl. a középkori angolszász irodalomban – amely a sárga helyett vörös epét tartott számon – ez a fekete epe felelt meg az igazi epének (lásd Sattler Jenő: *Arisztotelész műveinek egészségügyi vonatkozásai*. Orvostört. Közl. LXII–LXIII(1971). 83.).

⁷⁴ Földényi: *i. m.* 77.

⁷⁵ Uo. 76. Vő. „sok rohadt gözőlgések felfelé menvén, az agyvelőt is elhatják, megzavarják” (Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. Bp. 1984. 240).

tulajdonították.⁷⁶ Szép költői megfogalmazását nyújtja ennek Csokonai *Dorottya* (1804) című művében: „Haragtól fojtódik és irigy gyanútól; Egy indulat erőt vesz más indulaton, / Mint mikor hullámmal zajog a’ Balaton. – Végre a’ fekete Sárepe elteli, – ’S minden más érzésit egyszerre elnyeli...”

„De mi egyáltalán a *fekete epe*, melynek létezését már az ókorban is kétségbe vonták?”

Egyes kutatók szerint az alvadt vértől feketére színeződött hányadékból és székletből következtettek ennek a váladéknak a valós létezésére, mások szerint azonban pusztán csak azért illesztették a testnedvek sorába, hogy teljessé váljon az a klasszikus négyes rendszer, amelyet az elemek, égtájak stb. is képviselnek.⁷⁷ Talán az előbbi feltételezés mellett szól, hogy a magyar forrásokban a *fekete epe* és a *fekete vér* többször fordul elő egyazon szövegben.⁷⁸ Utóbbi testnedv – az előbbihez hasonlóan – általában rosszat jelent, pl. egyes falvakban még a közelmúltban is úgy hitték, hogyha valakire piócat tesznek, és a vérszívó állat által kiszívott, majd a belőle kinyert vér „sűrű *fekete*” színezetű, nem pedig „szép piros”, akkor az az illető betegségét mutatja.⁷⁹ (Korábban ugyanis évszázadokon keresztül a pióca „feladata” volt „eltávolítani a bajt okozó rossz vért, tört vért, összetört vért, fekete vért, sárvizet”⁸⁰ vagy éppen egyszerűen „a nyavalyás fekete vizet”.⁸¹) Ugyanakkor forrásainkban nem csupán a *fekete epe/epesár/sár* mellett tűnik fel a *vér* szó, egyes szerzők ugyanis mind a négy testnedvet vérként gondolták el: „Négy vérből áll az embernek teste: tiszta veres, sárga, nyálas és fekete” – írták pl. a 17. században.⁸² Az is bizonyos, hogy a fekete epét többször említik a magyar források a székrekedéses, vagyis a sötétebb árnyalatú⁸³ széklettel kapcsolatban is (pl. „béleket bé tapasztott fekete epés, avagy sokféle taknyos nedvesség”).⁸⁴ Ugyanakkor ez még nem jelenti azt, hogy a fekete epe léte re eredetileg is az ürülékanyagok vértől nyert sötétségéből következtek volna. Legfeljebb azt jelzi, hogy ez a fekete színű – de voltaképpen ilyen formában nem létező – epe (ahogyan a kezdetekben, úgy a későbbi évszázadokban is) alkalmas volt arra, hogy a vér, a széklet, a hányadék, sőt a bőr⁸⁵ kóros eredetű sötétségét megmagyarázza, hiszen ezeknek az anyagoknak a „megfeketedését” könnyedén visszavezethették erre a sötét váladéokra.⁸⁶

⁷⁶ Vö. szlovénül: „ërna zavist (fekete irigység, eszi a fekete irigység)” lásd Gadányi Károly: *Fekete – ërn szó a magyar és szlovén nyelvben.* = *Anyanyelvünkért* i. m. 111.

⁷⁷ Groák Lajos: *Az orvos hérosztól az életmódi orvoslásig.* Orvostört. Közl. CCII–CCV(2008). 112.

⁷⁸ Pl. „Jó főzni e két füvet kábalkodóknak [...] A sárt, Melancholiát kitisztítja. Mert a sár, a *fekete epe*, a бүdös vér, a hitván *fekete vér* rettetgeti, bänkodtatja” (Mélius P.: *Herbárium.* lásd Orvostört. Közl. XXIII(1962). 196.)

⁷⁹ Grynaeus Tamás: *Nadály és nadályosok.* Comm. ex Biblioth. Medicæ Hung. XXVI(1962). 145.

⁸⁰ Uo. p. 143. (Kiemelés az eredetiben.) A *sárvíz* jelentése ezek szerint nem csupán ’epés gyomorváladék’ lehetett, mint azt a *Régi magyar szavak szótárában* (i. m.) áll, hanem többféle epésnek gondolt szennyes nedv, a gyomorváladékon kívül egyrészt tehát ’epés vér’, ami azonos lehet az orvostörténeti forrásokban gyakori *sárvizes vérral* (Bencze József: *Az empirikus doktorlásról és annak kézírataiból.* Orvtört. Közl. VI–VII(1957). 227.). Másrészt viszont ’sebből/ kelésből/hólyagból szívárgó nedv’ (ehhez lásd Beke: i. m. 73.). Ilyet jelölhetett pl. a *sárvizes kiütés* betegségnév is (lásd Bálint Sándor: *A szögedi nemzet II.* M. F. Múz. Évk. 1976–77. 140.).

⁸¹ Pl. Kenderesen egyesek lábából a pióca ilyen vizet szívott (Bakos Nóra: *Népi gyógyítás az orvosi piócával, Kenderesen és környékén,* Kézirat, é. n. 17).

⁸² Felvinczi: i. m. 341. Vö. Comeniusnál is: *sárga vér* ’epe’ (Beke: i. m. 73.).

⁸³ Máriáss Márta: i. m.

⁸⁴ Benkő: i. m. 452.

⁸⁵ Pl. „A bővölködő fekete vérnek jelei: Mikor testedben bő nedvesség salakja, Bőröd fekete szín[ú]...” (Id. Felvinczi: i. m. 345.). Vö. egy késő középkori irat szerint „a melankolikusnak sötét, esetleg sárgás-zöldes színű bőre van” (Földényi: i. m. 61.).

⁸⁶ Vö. Porter: i. m. 46.

Ennek a fekete epének – az eredeti elképzelések szerinti – főbb tulajdonságai a következők: sötét, sűrű, a belső szervek közül a léphez, az őselemek közül – a szintén sötét színezetű – földhöz kötődik. Egyszerre száraz és hideg, de „Arisztotelész szavaival élve... olyan akár a vas: jéghidegből tűzforróba csaphat át”.⁸⁷ Túltengése elsősorban – a fent említett pszichés-lelki betegségeken túl – fejfájást, epilepsziát, májműködési és emésztési zavarokat, bőrbetegségeket eredményez.⁸⁸ „Néhány Hippokratészi írásból tisztán kitűnik, hogy a fekete epét egyfajta koncentrációnak képzelik”, mintha „egyéb nedvek... elpárolgásából származó üledék” lenne.⁸⁹ Galénosz szerint olyan erős, hogy kimarja akár még a földet is,⁹⁰ éppen ezért az egészséges szervezetben sohasem található meg eredeti, sűrű formájában, hanem kizárólag hígítva.⁹¹ A fekete epe tehát az összes testnedvben, de főleg a sárga epében potenciálisan meglévő összes rosszat magas koncentrációban tartalmazza. Tulajdonképpen akár „kettős vegyületként” is értelmezhető, amelyben a fekete szín baljós erői keverednek az epe valós maró, keserű, irritáló jellemvonásaival – állítja Starobinski.⁹² De miért volt szüksége az ókori orvostudománynak egy ilyen veszélyes testnedv feltételezésére? Miért nem lehetett egyetlenegy epe alá sorolni mindezeket az ártó tulajdonságokat?

Induljunk ki onnan, hogy bár a görögök egyazon (*chole*) névvel fejezték ki az epeváladékot (sőt maga Hippokratész is kezdetben még csak egy epéről, ill. „az epe megfeketedéséről” írt, nem pedig kettőről „mint a későbbi műveiben”),⁹³ a nedvelméletben mégis – talán a négyes rendszerhez való megfelelési kényszerből vagy más okból – két külön testnedv-kategória rögzült. A két epe közül azonban az egyiket a másiknál sokkal ártalmasabbnak vélték, ezért ehhez megkülönböztetésül azt a sötét/fekete (*melaina*) színt rendelték, amelyet – nem mellesleg – a halál előjeleként tartottak számon. Legalábbis Hippokratész műveiben (pontosabban a neki tulajdonított írásokban) haláljósó színeként jelenik meg a fekete. Pl. a kórjóslatokról szóló műben leírtak szerint, ha a fekália – a normálisnak tekinthető „barnássárga” helyett – ilyen színt mutat, az „biztosan halálos”.⁹⁴ A fekete árnyalatú hányadék ugyanígy rossz előjel, a vizelet kapcsán pedig szintén az olvassuk, hogy a sötétebb sárga tónusú vizelet betegségről vall, ezért, ha „a minősége [azaz: színe] ilyen marad, akkor attól kell tartani, hogy a beteg nem gyógyul meg. Még halálosabb a bűzös, fekete és sűrű vizelet.”⁹⁵

A fekete a középkorban már vitathatatlanul tisztátalan színnek számít, ezt jelzi, hogy „a fekete epét az ördög fürdőjének (balneum diaboli) is nevezték”.⁹⁶ (Megjegyezhető, hogy a *fürdő* és a 'szenny' jelentésű *fertő* a magyar nyelvben egy töről fakad, de erről majd később). Elképzelhetőnek tartom azonban, hogy ez a halál közeledtét jelző ókori fekete már a

⁸⁷ Jean Starobinski: *A melankólia gyökerei az ókori görögök kertjében*. Nagyvilág LVIII(2013). 6.

⁸⁸ Uo. ill. Földényi: *i. m.* 16.

⁸⁹ Starobinski: *i. m.* 6.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Porter: *i. m.* 46.

⁹² Starobinski: *i. m.* 6.

⁹³ Földényi: *i. m.* 15. Vö. Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis* (1690) című művében szintén azt írja, hogy a fekete epe voltaképpen a sárga epesar megfeketedett változata (*i. m.* 240.).

⁹⁴ *Hippokratész könyve a kórjóslatokról. (Praenotionum liber)*. Orvostört Közl. XXXIII(1964). 66.

⁹⁵ Uo. 67. Kiemelés tőlem.

⁹⁶ „Avicenna szerint az epét az ördög festi feketére.” Luther pedig azt írta, hogy „ahol felüti a fejét a melankólia, ott az ördög fürdőzik” (Földényi: *i. m.* 80.). A fekete szennyeződésekkel való kapcsolatáról vall az is, hogy pl. Agrippa (egyebek mellett) azokat az élőlényeket tekintette melankolikus állatoknak, amelyek „tisztátalanok” vagy „megeszik saját kölykeiket” (idézi Földényi: uo. 101.).

kezdetektől fogva azonos megítélés alá esett a szintén ártalmas tisztátalansággal. Ezek alapján az is lehetséges, hogy a *fekete epe* pontosan azért került a *sárga epe*, ill. a többi testnedv mellé, hogy legyen egy olyan közöttük, ami (ill. aminek az anomáliás túlsúlya) tudományosan felelőssé tehető a legsúlyosabb, vagyis a végzetes kimenetelű betegségekért, éppen a halált/tisztátalanságot szimbolizáló színéből kifolyólag. De ha nem is azért alkották, hogy erre vezessék vissza, vagy orvosilag ezzel magyarázzák a betegek/páciensek halálát, ezt a testnedvet mégis felruházták – elsősorban is a pszichére káros – negatív hatóerővel, ill. ennek az emberi életre és értelemre veszélyes erőnek a kifejezésére alkalmas, a valóságban az epére azonban nem jellemző fekete színnel. A *fekete* tehát voltaképpen az *ártó/szennyező* szinonimája lehet ennek a testnedvnek a kontextusában, amit az is igazol, hogy ez a szín – legalábbis Starobinski szerint – már a testnedvekről szóló „orvosi doktrína megfogalmazása előtt” összefonódott a súlyos betegségeket vagy halált okozó veszély (veszélyes anyag ~méreg) fogalmával.⁹⁷

Mivel a galénoszi tanítás, ill. az általa részletesen kidolgozott nedvelméleti rendszer 1500 éven keresztül egyeduralgoló volt az orvostudományban, nem csoda, hogy még a 18. századi magyar forrásanyagban is a fekete epével hozták össze a legsúlyosabb testi-lelki problémákat: „A’ tsipös *fekete sok epe* terem olyan emberekben, kik ... gyakran fel-gerjedő haragos indulattal viseltetnek; ezek tehát az említett ártalmas epe miatt is néha nagy, sőt *halálos* befájásokat szenvednek.”⁹⁸

Hogy a korabeli gyógyászati könyvekben a *fekete epesárral* hozták összefüggésbe a legártalmasabb és legtisztátalanabb dolgokat, a következő idézet még szebben illusztrálja: „medvének húsa pedig épen útálatos szagu, ’s meg emészthetetlen: ’s ha mi nedvességet kitsikorhatna is az eléhezett gyomor belőle, a’ taknyos, *tisztátalan*, durva, *fekete sárral* tellyes vólna.”⁹⁹

Az utóbbi szövegben említett medve a 12. századig Európa nagy részén az állatok királyának számított, később azonban a kereszténység ördögi állatnak bélyegezte (elsősorban antropomorf alakja, szőrös teste és feketébe hajló színe miatt, ill. azért is, mert szereti a sötét és rejtélyes helyeket, hiszen a téli álmát is vaksötét barlangban alussza.)¹⁰⁰ Nem csoda tehát, ha a fenti szerző szerint a medvehús fogyasztása az emberre kifejezetten káros, ill. súlyos tisztátalansággal jár.

A szennyezettség színeiben megnyilvánuló lépcsőzetes szimbolikáját felhasználva írhatta pl. egy 18. század végi orvosi szakkönyv a gennyes pattanásokról, hogy azok: „közönségesen fejeérek, és által-láthatók, vagy *sárgák*. Mennél jobban hasonlítanak a’ *fekete* színhez, annál ezek veszedelmesebbek.”¹⁰¹ Vagy hogy hozzunk egy másik példát is, az 1837-es *Tudományos Gyűjtemény*ben a *sárga* arcszín az epe bőrben való lerakódásának, a *zöld* pedig a májbetegség jeleként szerepel, a *sárgás fekete* színről viszont azt olvassuk, hogy az már „gyógyíthatatlan sárgaságot és dugulást” jelez.¹⁰² Ezek a nézetek leegyszerűsített formában azonban még a 19. század végi köznépi hiedelmekben is visszaköszönnék, hiszen – mint azt Csűrű Bálint írta:

⁹⁷ Szophoklész *A trahiszi nők* című művében a lernai sárkányban megmártott nyílhegyet szennyező, azt mérgezővé tevő vér/nedv görög szava előtt (a *melaina* ’fekete’ szó egyik alakja) a *melancholos* jelző áll (Starobinski: *i. m.* 6; Földényi: *i. m.* 15.).

⁹⁸ Csapó József: *Orvosló könyvetske*, Pozsony–Pest, 1791. 144. Kiemelés tőlem.

⁹⁹ Mátyus István: *Ó és új diaetetica* 3. Pozsony 1787. p. 157.

¹⁰⁰ Pastoureaux: *i. m.* 73.

¹⁰¹ Domby Sámuel: *Orvosi tanítás...* Pest 1794. 53.

¹⁰² L. I.: *A’ Test’ alkotásról*. Tud. Gyűjt. X(1837). 41.

„a néphit szerint kétféle sárgaság van: *fekete sárgaság* és *sárga sárgaság*. A fekete sárgaság a veszedelmesebbik, abban többnyire elpusztul az ember.”¹⁰³

Ha azonban az utóbbi idézetben szereplő *sárgaságot* kicseréljük a *szenny* szóval, akkor is érvényes megállapításhoz jutunk. Hiszen a fekete és sárga epére vonatkozó kórtani elképzelések analógiájára a *fekete tisztátalanság* és a *sárga tisztátalanság* közül szintén az előbbit tarthatták a rosszabbnak. Ha ez így volt, nem eshetett teljesen azonos megítélés alá pl. az sem, amikor valakit (*sárga*) sárral vagy (bizonyosan szilárdabb állagú, így sötétebb *fekete*) bélsárral dobálták meg (nem átvitt értelemben, hanem ténylegesen),¹⁰⁴ még ha mindkettő egyformán *sárral*, azaz 'szennyel' történő gyalázkodást jelent. Pl. Mária Terézia rendeleteiben is szerepel – egyéb büntetésfajták mellett – a sárral dobálás, ugyanakkor a periratok között ugyanennek egy – de talán súlyosabb – variációjával találkozunk: a vádlott, nyilvánvalóan azért, hogy haragosát jól megszegyenítse: „ganés sarat vetett reá”, vagy más esetekben ürülékkel mocskolta be a másik tulajdonát.¹⁰⁵ Különösen drasztikusnak számíthatott az a közösségi büntetés, amikor fekáliával piszkolták be a – rágalmazás bűnében – vétkesnek talált személy arcát: „a hóhér vödörben lévő emberi undokságokat, ürülékkel mázolt a [bűnös] szájára, arcára és betömte vele a száját.”¹⁰⁶

A sárga és a fekete szín jelentése tehát a szennyezettséggel kapcsolatban összefonódik, annak ellenére, hogy a sárga pszichológiailag világos szín, a fekete pedig sötét. Míg tehát ezek a színek szintánilag nem rokonai egymásnak, jelképi vonatkozásuk – legalábbis a tisztátalanság fogalmának jelölésében – hasonló. Ez abban is megnyilvánul, hogy – legalábbis a magyarban – nyelvileg is gyakran összekapcsolódik ez a két színnév: *fekete-sárga* vagy *sárga-fekete* alakban. (Az nem ritka, hogy egy színnév 'sötét' értelmű *fekete*- előtagot kap, az viszont igen, hogy világos színre utaló jelző kerül a *fekete* szó elé.¹⁰⁷) Ez a jelző egyébként legtöbbször a bőrszín kapcsán, kizárólag negatív kontextusban szerepel a forrásokban, ill. jelentése is negatív: *fekete-sárga* „beteg szín, feketés sárgás” olvassuk pl. a kórógyi szótárban.¹⁰⁸ (További példaként említhető, hogy az átányiak szerint akinek télen sokat kellett koplalnia: *fekete-sárga lett a bőre*.¹⁰⁹ Szomszédaink, a szerbek *morija* nevet viselő negatív hiedelemalakjukat is „*sárga-fekete* arczú, csúf vénasszonyként” képzelték el.¹¹⁰)

Könnyen elképzelhető, hogy a bőr kontextusában használt *fekete-sárga* jelző is a fent elemzett testvándékokkal kapcsolatos nézetekre vezethető vissza, hiszen – mint már utaltunk rá – a kórosan felszaporodott *fekete epe* egyik külső jelének éppen a beteg *fekete* vagy *sötét* szóval

¹⁰³ SzamSz. II. 286. (Kiemelés az eredetiben.) Göcsejben is különbséget tettek a kettő közt (lásd Beke: *i. m.* 73.).

¹⁰⁴ *Sárral dobál (meg) vkit* = gyalázza, rágalmazza (O. Nagy: *i. m.* 590). Vö. *Sárt sárral csapjuk vissza* = a bántást hasonló bántással szokták megtorolni. (Uo.)

¹⁰⁵ Szent: *i. m.* 476. Ugyanitt olvashatjuk, hogy a szerző saját „házasságkötése után [1963-ban!], *bélsárral összemocskolt*, otromba, gyalázkodó szöveget tartalmazó levelet kapott attól a távoli, nem vérségi rokonától, akit az esküvőre nem hívtak meg a család” (Uo.)

¹⁰⁶ Uo. 553. Verbális gyalázként értelmezhető a következő – immár nem szilárd, hanem híg (éppen ezért sárgás) – fekáliára utaló szegedi példa: *Ha a seggömbbe vóná, a Tiszába fosnálak!* (SzegSz. II. 397.).

¹⁰⁷ Utóbbira nem is tudok példát hozni (hacsak nem a *kékesfekete* szót, bár ez sem tökéletes, hiszen *kék-fekete* alakban nem használatos), előbbire viszont igen: *feketepirosnak* mondják néhol a berzsennyel megfestett húsvéti tojás színét (Szabó László: *Húsvéti tojások a beregi Tiszaháton*. Ethn. LXXIV(1963). 531.).

¹⁰⁸ SzlavSz I. 231.

¹⁰⁹ Fél Edit–Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Bp. 1997. 192.

¹¹⁰ Hadzsizs Antal: *Szerbek. = Bács-Bodrog vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Szerk. Borovszky Samu. Bp. é. n. 377. Kiemelés tőlem.

jelölt testszínét tartották.¹¹¹ A valóságban ugyanis nem létezik olyan betegség, amely feketévé tenné a bőrt, legfeljebb olyan, ami sárgás-szürkévé változtatja azt. Talán az ártó epe *fekete* jelzője került a – kóros bőrszín valós tónusát kifejező – *sárga* színnév mellé, és így összetapadva maradt fenn még a 20. század tájnyelveiben is, annak ellenére, hogy már a 19. század racionálisan gondolkodó értelmisége is tisztában volt azzal, hogy ennek a két színnek az együttes előfordulása a betegek, de még a halottak testfelszínén is majdhogynem fizikai képtelenség. Így pl. a híres és jól dokumentált tiszaezlári perben, amikor az ügyvéd zavarba akarván hozni az egyik szemtanút rákérdezett arra, hogy miért mondta a holttestet egyszer halványnak, másszor fekete-sárgának, még azt is megjegyezte, hogy: „Ez két dolog, fekete, sárga ez a kettő egy hül-lán együtt nem lehet jelen és egymást némileg kizárja...”¹¹²

Utóbbi „beteg színtől” függetlenül azonban a folklórból is kimutatható a sárga és a fekete összefonódása. Pl. egy archaikus imádságban is egymás mellett tűnik fel ez a két színnév (*Hol vót Urunk Jézus Krisztus? Fekete tenger sárga partján...*).¹¹³ Vagy: a napjainkban is ismert „jön/jött a *feketeleves*” mondást¹¹⁴ a 18. században még a következő formában is használták: „hátra van még a ’*sárga* leves”.¹¹⁵

De mitől tisztátalan a sárga és a fekete?

Annak, hogy az összes szín közül éppen a sárga és a fekete szín kötődik a tisztátalanság fogalmához – a kétféle epével való összekötetésén kívül – talán ahhoz is köze lehet, hogy a lábunkkal taposott talajfelszín is éppen ilyen színezetű: *sárga* a *sár*, *fekete* a *föld*. A valóságban a talaj (a híg és a szilárd is) kevert színű szürkés, sárgás vagy barnás¹¹⁶ (de akár vöröses is lehet), a magyar szimbólumok világában azonban pontosan ez a két szín párosul a *sárral* és a *földdel*, (míg a *vörös* szín – a *sárga* mellett¹¹⁷ – elsősorban az *agyag* szóhoz társul, és csak másodsorban a földhöz). „A sárga tompítása, mélyítése, leköti [ezt] a színt, testes, száraz, *földszerű* és tapintható képeket hív elő” – így elemzi az okker színnel kapcsolatos asszociációkat Gulyás Dénes festőművész, aki (az 1970-es években) az Iparművészeti Főiskola tanulóival végzett színmintás kísérleteket.¹¹⁸ Az okkersárgás mintákhoz társított dolgok között ugyanis a falevél, a lősztalaj, a sivatag és a zavaros folyó képe is megjelenik. A kevert, barnássárga szín és szárazság közti összefüggésre valószínűleg a *sivatag* és az *őszi*, elszáradt *falevél*

¹¹¹ Lásd a 85. Lábjegyzetet.

¹¹² *Tisza-Eszlár Napi Értesítő. A Tisza-Eszlári bünper végtárgyalása alkalmából.* Nyíregyháza 1883. 22. szám. 2. melléklet.

¹¹³ Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok.* (3. bőv. kiadás). Pozsony 1999. 307.

¹¹⁴ „Az t a rendszerint az étkezés végén feltálat, fekete színű mártásfélét neveztek így, amely fekete színét a beletört fött vértől kapta” (Grétsy László: *Anyanyelvi őrvárat* <http://www.szabadfold.hu/cikk?7657> A letöltés ideje: 2016.01.04.)

¹¹⁵ SZT XI. 645. (*sárga* szócikk). A két szín cserélődésére már a középkorban is volt példa. Az apokrif evangéliumokból származó „Jézus a kelmefestőnél” című történet korai variánsaiban – a kelmefestőnek tanuló – gyermek Jézus csínytevéséből fekete festékbe mártja a szöveteket, a legenda 14. század utáni változataiban azonban már sárga színű festék szerepel ugyanebben a kontextusban (Pastoureau: *i. m.* 121).

¹¹⁶ A különböző szántóföldek színezete nagyjából „világos sárga, sárgásbarna, barna, sárgás szürke, vagy fekete” (lásd Nyárády Mihály: *Az őszi rozs termelése Ramocsaházán.* Népr. Ért XXII(1930). 84.).

¹¹⁷ *sárgaföld* ’agyag’ (*Régi magyar szavak... i. m.* 359.).

¹¹⁸ Gulyás Dénes: *A fény és a szín. = A képzőművészet iskolája II.* Szerk. Solymár István. (2. kiadás). Bp. é. n. 228. Kiemelés tőlem.

említéséből következtetett, a társítások között szereplő *zavaros folyó* azonban egyértelműen a sárga szín nedvességhez kötődését is mutatja, ezáltal pedig a *sárga sár* képzet létezését igazolja. Főleg ha hozzávesszük ehhez azt is, hogy az általa *törtsárgáknak* és *olivzöldeknek* nevezett árnyalatokra adott válaszokban az *ingovány*, *mocsár* szavak is feltűnnek.¹¹⁹

A *tiszta-tisztátalan* ellentétpár – a koszos föld/talaj (és az az alatti ördögi alvilág)¹²⁰ ill. az afeletti tiszta légtér (a magas égbolttal/Isten lakhelyével együtt) ellentéte révén – a *fent-lent* oppozícióhoz is kötődik, amelynek utóbbi, negatív tagját képviseli a sárga és a fekete szín. Bár a kutatások az ember vonatkozásában a felső- és alsótest (vagy a fej és a láb)¹²¹ ellentétét mint tisztának és tisztátalannak a megkülönböztetését elsősorban a keleti kultúrára tartják érvényesnek (pl. a cigányok ilyen testértelmezése talán éppen indiai eredetükkel magyarázható),¹²² valami hasonló az európai népeknél is tetten érhető. Azonban úgy tűnik, hogy a keresztény kultúrkörben az emberi testen inkább a talp/lábfaj képezi ezt a választóvonalat (míg pl. az imént említett romáknál inkább a csipő jelenti ezt a határt),¹²³ onnantól lefelé találhatók a szennyes (~kinti) dolgok, attól felfelé minden tiszta (~benti) emberi, pontosabban: az embernek megfelelő, emberi voltunkhoz méltó. Voltaképpen tehát a föld szennyeségéről alkotott európai képzetből is eljuthatunk akár a *természet* és *kultúra* – az antropológiai kutatásokban sokszor előkerülő – oppozíciójáig.

Hogy a keresztény Európában az emberi test vonatkozásában a talp/láb képezi a tisztát a tisztától elválasztó határt, egyebek mellett az is igazolja, hogy Jézus úgy nyilvánította ki alázatosságát tanítványai iránt, hogy megmosta a föld porától összepiszkolt lábukat.¹²⁴ Vagy az is erre utal, amikor túlzóan azt mondják, hogy úgy szeret valakit egy adott illető, hogy *megcsókolja (még) a lába nyomát (is)* (de ilyenkor voltaképpen a talpa nyomáról van szó). Nyilvánvaló, hogy egykor ezt a szokást – a királyokkal és más nagy méltóságokkal szemben – ténylegesen gyakorolhatták, és azt fejezték ki vele, hogy ezeknek a kivételes személyeknek még a szennyes lábnyomuk is becses/értékes. Viszont ha valaki megszeg egy szabályt, törvényt stb. – szintén képiesen szólva – *lábával (sárba) tiporja* azt; ill. *sárba tapossa* azt (szintén a talpával),¹²⁵ ill. a részeg emberről is azt mondják, hogy *leitta magát a sárga földig*.¹²⁶ (A *sárga föld* összetétel itt nem agyagra utal, hanem ’mocskos talaj’ értelmű lehet. Vö. *mocskos részeg, holtrészeg*). Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy az előbbi szólásokban – az utóbbihoz hasonlóan – a koszos

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Pl. Szt. Tertullian Kr. u. 200-ban a következőképpen jellemezte a keresztény poklot: „mély, sötét, büzös verem, melybe a világ minden *mocska* összefolyik” (lásd Pieper: *i. m.* 157. Kiemelés tőlem). Lásd A föld őselemmel összekapcsolts melankólia egy 15. századi tübingeni kézirat szerint „a temperamentumok közül a legalantasabb” (Földényi: *i. m.* 61.).

¹²¹ Vö. Vargyas Gábor: *Fent-lent, tiszta-tisztátalan*. = Uő: *Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása*. Bp. 2008. 125.

¹²² A cigány képzetekhez lásd pl. Fábriáné Andrányi Katalin: *Romológia*. Bp. 2015. Tisztaság-tisztátalanság című fejezetét. 90–92.

¹²³ Uo. 92.

¹²⁴ Jézus „vizet öntött a mosdótálba, és elkezdte a tanítványok lábát mosni, és törölni” (Jn 13, 5). „Valakinek a lábát megmosni abban a korban a rabszolgák feladata volt” – olvashatjuk zárójelesen – a szövegrészhez fűzött magyarázat részeként – az egyik magyar nyelvű protestáns Bibliában (*Biblia, Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyarázó jegyzetekkel*. [a *Stuttgarter Erklärungs-bibel*. 1992. fordítása] Bp. 1997. 1278.).

¹²⁵ Vö. *Sárba ránt* = kellemetlen, szégyenletes helyzetbe hoz (SzegSz II. 387.).

¹²⁶ Vö. *Sárban hagy vkit* = cserbenhagyja; *Kihúz [kivág] vkit a sárból* = kisegíti a bajból. (*Én még ezért nem halok sárba* = (emiatt még) nem megyek tönkre (O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások*. Bp. 1985. 590.). Vö. még sárral álmodni betegség (SzlavSz III. 50.).

és szennyes, vagyis képszerűbben kifejezve: a *sáros* és „*szaros*”¹²⁷ *föld* a fontos, nem pedig a cselekvő alany. (A *sárga* pedig tulajdonképpen az összes iménti jelzőt magában foglalja.)¹²⁸ A *láb* (’talp’ jelentéssel) voltaképpen csak azért kerül szóba, mert az ember jó esetben csupán ezzel a testrészével érintkezik az eredendően tisztátalan talajjal (amely már abból adódóan is piszkos, hogy az élőlények ürülékanyagai ott bomlanak fel).¹²⁹ A zsidó-keresztények számára a „csúszómászó” szónak is éppen azért olyan visszataszító/elrettentő az értelme, mert azt vizualizálja, hogy a szóban forgó élőlény nem csak a talpával, hanem testének nagyobb felületével érinti a szennyes földet.¹³⁰

Röviden utalnunk kell itt arra is, hogy az az iszlám vallás, amely különösen nagy hangsúlyt fektet a tisztaságra, ill. a rituális mosakodásra és a vízzel történő teljes testmosásra (azaz a fürdésre), kivételes alkalmakkor engedélyezi az imént tisztátalannak mondott homokkal/földdel történő tisztálkodást is. A Korán erről a következőket írja: „Ha tisztátalanok vagytok, hát tisztuljatok meg. S ha betegek vagytok, vagy úton vagytok, [...] s nem találtok vizet, hát végezzetek el felmászván magasra, tiszta (talajjal), s töröljétek meg arcotokat s kezeiteket benne.”¹³¹

De mint az a fenti idézetből is kitűnik, a vízszűkében felhasználható homok/föld nem lehet szennyes, hiszen az a hithű muzulmán, aki utazik vagy beteg (és emiatt nem tud vízzel mosakodni), – a fent-lent, tiszta-tisztátalan oppozíció értelmében – kizárólag magas/fenti helyről való homokkal tehet eleget – ima előtti, ill. bizonyos tisztátalan tevékenységek után előírt – tisztálkodási kötelezettségének.¹³²

Bár eddig együtt tárgyaltam a *föld* és a *sár* szimbolikai jelentését, lehetségesnek tartom, hogy egykor a nedves sárnak a száraz földhöz viszonyítva rosszabb volt a megítélése, éppen abból kifolyólag, hogy a sár puha, süppedős és tapadós,¹³³ így jobban bepiszkolja a benne közlekedőt, mint a szilárdabb állagú föld. Ezt a feltételezést igazolhatja *fertő* szavunk is, (amely *fertőz* igével is kapcsolatban áll,¹³⁴ és) amelyet eredetileg ’süppedékes mocsaras hely; ingovány’ értelemben alkalmaztak.¹³⁵ Kezdetben ez a szó olyan sáros fürdőt jelölt, amelyben „feredtek” és „fetrengtek” egyes „fertelmes” állatok (pl. disznók),¹³⁶ mára azonban leginkább

¹²⁷ „A gépekre emlékszem... *sáros* vagy, hm, *szaros* – ezt ebből a distanciából nehéz megmondani szalmacsomóra” (Esterházy Péter–Marianna D. Birnbaum: *Az évek iszkolása*. Bp. 2015. 8. Kiemelés tőlem).

¹²⁸ Vö. *sáros* ’sárga’ (*Régi magyar szavak... i. m.* 360).

¹²⁹ Egykor még a lakóházak sem voltak mentesek az ürülékanyagoktól, mivel sok helyütt lóganéval vegyített föld szolgált a szoba padlójaként, ill. néhol tapasztósárként is (SzegSz II. 57). Azonban érdekes módon ez nem esett illyesfajta értékítélet alá.

¹³⁰ Az ókori szemlélet szerint „a földi állatok különféle fajtái a szelíd állatok (*barmok*) meg a mezei vadak, valamint a *csúszómászók* a bogaraktól a kígyókig”. (A már idézett *Biblia, Istennek az...* 19.) A rovarok, csigák stb. pedig tudvalevőleg mind szoros kapcsolatban vannak a földdel, ill. a Föld talajfelszínével. Vö. Agrippa szerint a melankolikus állatok közé sorolható „minden csúszómászó: a skorpió, a hangya, valamint azok is, amelyek a föld alatt, a vízben vagy az épületek romjai között találnak életre: az egerek vagy különféle kukacok” (lásd 96. lábjegyzetet).

¹³¹ *Kurán The Holy Quran*. Fordította dr. Mihálffy Balázs. New York. é. n. 106. A Simon Róbert féle Korán fordításban „magasra mászás” nem, kizárólag „tiszta homokhoz” való folyamodás szerepel (ld. *Korán. Prométheusz könyvek 17*. Bp. 1987. 4, 43.).

¹³² A *tiszta-tisztátalan* oppozíció a mohamedánok között a *jobb-bal* ellentéttel is kiegészül: „Az Iszlámban a jobb kéz a tisztakéz, a balkéz a piszkoskéz.” (Bolek Zoltán: *Iszlám Enciklopédia*. Bp. 2005. 14.)

¹³³ Vö. a *sár* ’mocsár, vizenyős terület stb.’ értelmével

¹³⁴ A *fertőz* egykori jelentése: ’szennyez; bemocskol; mocskol’ (*Régi magyar szavak... i. m.* 116.).

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ A *fertő* szó ugyanis a *fert-* igetőre visszavezethető szavak (*fetreng, fentereger ferde, fõrgeteg, fõrtelem, fõrdik* stb.) kiterjedt családjába tartozik (TESz I. 896).

csupán 'erkölcsi züllöttséget' jelent (vö. *erkölcsi fertő*).¹³⁷ (De alátámaszthatja ezt, egy 19. századi perirat is, amelyben a *sár* szó által felidézett képet a szintén vizes – a 18. századtól szintén 'morális szenny' értelemmel is bíró – *pocsolya*¹³⁸ említésével fokozzák: „De ha megsértőleg szólott volna is, nem lesz vala szabad semmi esetre, (...) az ellen feltámadni, annál inkább a felperest a sárba, pacsaljába belérántani.”)¹³⁹ A sár folyékony állagának rossz/szennyező tulajdonságként való számontartása ugyanakkor a sár szó 'váladék' ('epesár' és 'bélsár') jelentésének kialakulásában is jelentős szerepet játszhatott.¹⁴⁰

Míg azonban a (nedves, süppedős) *sár*, ill. a *sárga sár* (a szó elsődleges, nem pedig 'epe' jelentésében)¹⁴¹ egyértelműen negatív jelkép, addig a fekete színű talaj már nem feltétlenül az, hiszen a *feketeföld* a termékeny-föld szinonimája is.¹⁴² A fekete ugyanis a jó, vagyis a gazdag termést hozó termőföld színe, az ilyen árnyalatú föld a magyar folklórban sokszor az anyát/anyaméhet jelképezi.¹⁴³ Ez az ókori egyiptomi mitológiában is már létező „termékeny fekete”¹⁴⁴ tehát pozitív/életigenlő, hiszen bőség/élet származik belőle (ha fekete színű földben bőven termő *élettel* 'búza, kenyér' *él* 'táplálkozik' az ember, akkor tud *élni* 'létezni, fennmaradni').¹⁴⁵ Erre a pozitív feketére azonban az évszázadok folyamán lassanként rárétegződött egyrészt a görögök – már elemzett – ártó/végzetes fekete színe, másrészt a keresztény tanítások sötét éjszakát, bünt, halált és ördögöt jelképező feketéje, ezért válhatott egyre inkább a tisztátalanság kifejezőjévé, (és – mivel megőrizte korábbi „pogány” asszociációit is – sokjelentésűvé). A sárga viszont a sivár és kietlen pusztaság/sivatag, ill. a homokos, rossz minőségű talaj színe, ezért inkább a terméketlenség kifejezője, ebben a vonatkozásban tehát egyértelműen a termékeny fekete negatív ellenpólusa.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy a sárga szín szennyyel (és halállal) való összekapcsolása inkább alapul tényleges tapasztalatokon, szemben a fekete tisztátalansággal való társításával, amely természetesen részben szintén valós (gondolok itt a portól szürkésre mocskolódo fehér textilekre¹⁴⁶ vagy a füsttől/koromtól bepiszkolódo dolgokra), jórészt azonban képzelte-ideologikus jellegű is. Hiszen az epe a valóságban nem fekete, hanem sárgászöld, de a rossz/

¹³⁷ Ez az átvitt jelentés „a *bűn fertője* stb. szókapcsolatokban fejlődött ki”. Hasonló jelentésátvitel más nyelvekre is jellemző: angolra, németre, franciára, oroszra (Uo).

¹³⁸ Vö. *pocskos* 'pizkos, mocskos' (Nagy Rózsa: *Szókincsgyűjtés a baranyamegyei Nagyvátyi szókincseiből*. Magyar Népryelv III(1941). 397. Vö. még *pocskol* 'bepiszkít vkit vmivel; pocskondiáz/gyaláz' (*Régi magyar szavak* ... i. m. 327.).

¹³⁹ SZT XI. 640. *sár* szócikk.

¹⁴⁰ Vö. a *sár*, mint a „föld *ganaja*” (Illei János: *Külömbfőle válogatott elme-futtatások*. Pozsony 1788. 48.).

¹⁴¹ Itt érdemes utalni arra is, hogy Szvorényi a 19. században még úgy véli, hogy a folklóralkotásokban többször előforduló *sárga sár* szókapcsolat nem egyéb, mint „szóhangokkal játszás.” (Szvorényi József: *A magyar nép eszejárása és eszköze, közmondásaiban és egyéb elméműveiben elítüntetve*. Eger. 1889. 18.) A kutatások jelenlegi állása szerint azonban a *sárga* és *sár* szavak nemcsak etimológiailag függenek össze (legalábbis egyes feltételezések szerint), hanem valóságos színhatást leíró, ill. szimbolikai jellegű reláció is fennáll(hat) egyrészt a sárga szín, másrészt a *sár* szóval jelölt vizes föld, váladék és ürülék között.

¹⁴² A szlovén nyelvben a 'fekete' jelentésű melléknévből (*črn*) képzett főnév jelöli a termékeny, feketeföldet (*srnica*) (lásd Gadányi: i. m. 112.).

¹⁴³ Erdélyi Zsuzsanna: *Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához*. II. Ethn. LXXII(1961). 592.

¹⁴⁴ M. Pastoureau: i. m. 23.

¹⁴⁵ Vö. Erdélyi Zsuzsanna: *Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához*. II. Ethn. LXXII(1961). 592.

¹⁴⁶ Vagy éppen a szürkésfeketere üszkösödő/dohosodó/penészesedő anyagokra. Egy 18. századi írás szerint pl. a rosszul száradó gyapjún „*fekete*, vagy *sárga* motskok” jelentkeznek (N. n: *Tapasztalásból méregett oktatás, mely tanít Miképpen a juhok...* Pozsony 1774. 101.)

terméketlen/nedves föld, sőt a – legtöbb kultúrában fertőzőnek gondolt¹⁴⁷ – holttest sem fekete, hanem sárgás színű. Vagyis ahogyan Michel Pastoureau is nevezi: a „halálhozó fekete” nem szükségszerűen, *par excellence* rossz/tisztátalan, vagy – mint azt az ókortól kezdve az orvosok hitték – a betegség végzetes kimenetelére utaló, halotti szín. (Bár tény az, hogy mivel a fekete szín megfeleltethető a sötétségnek, így sok kultúrában azonosul az „örök sötétséggel,” azaz a halállal is).¹⁴⁸ A sárga szín azonban valós jellemzője (lehet) a nedves sárnak, a váladékoknak (genny, takony, fülzsír, epe stb.), az anyagcsere végtermékeinek (közülük is elsősorban a széketnek, mivel – mint már szó volt róla – a vizelet színe a világos/fehér kategóriába is besorolható), valamint annak a bomló holttestnek, amelyet talán mind közül a legszennyezőbbnek vélték elődeink.¹⁴⁹ Mivel azonban az utóbbi dolgok árnyalata nem azonos a mezei virágok (pl. pitypang, gólyahír) vidám sárga színével – annál halványabbak, ill. más árnyalatokkal kevertek – nem is az utóbbi élénk, tiszta tónusok kötődnek elsősorban a szenny/mocsok képzetéhez, hanem a (Goethe, ill. később mások színtana szerint is)¹⁵⁰ kellemetlen pszichológiai benyomást keltő vegyített sárgák. Tehát azok a zöldes-, szürkés- és barnássárga kevert tónusok, amelyek a testváladékok, és egy korábbi – a világos barnákat is a sárga kategóriába illesztő – színosztályozás alapján a *sár* (‘vizes föld’) valós színének felelnek meg. Ezek a kétes, több színkomponenst egybeolvasztó sárgás árnyalatok egyrészt a szenny/piszok valóságával való fizikai kapcsolatuk (archaikus, sőt esetleg „archetipikus”) tapasztalata okán, másrészt az észlelésükkel járó (nyugtalanító) pszichológiai hatás szempontjából eredendően, azaz lényegükből fakadóan lehetnek szennyesek.

A sárga és zöld szín azonban nemcsak az epefolyadék vagy a betegek/holtak testfelszínére jellemző zöldes-sárgás árnyalat révén áll közel egymáshoz, hanem a kognitív színosztályozás szempontjából is. A sárga és a zöld közti viszony megértéséhez azonban érdemes kicsit közelebbről megismerkedni a *sárgaság* paraszti gyógymódjaival.

A sárgaság, avagy sárga és a zöld szín egysége

A sárgaságot a magyar néphit szerint a sárga színű halott okozza, és elsősorban a holttesttel fizikailag érintkező dolgok (pl. a halottmosó-víz vagy *fürősztvíz*)¹⁵¹ viszik át az élőkre ezt a betegséget, ill. az újszülött is akkor sárgul be, ha az édesanya „sírba néz, vagy halottat lát”.¹⁵² Vagyis közvetlen fizikai kapcsolat sem feltétlenül szükséges, amit az is igazol, hogy – egyes falvak hite szerint – már az is megfertőződhet ezzel a kórral, aki betekint egy halottas

¹⁴⁷ De nem az összesben. Mint Mary Douglas is írta: „még a halottaktól való félelemmel, még a [értsd: holttesthez fűződő] testi szennyeződéssel, amelyeket pedig Malinowski egyetemes emberi tapasztalásnak gondolt, sem foglalkoznak mindenütt a [tisztító] rítusok” (Uő: *Rejtett jelentések*. Bp. 2003. 83.).

¹⁴⁸ A fekete szín a sötétséggel, az alvással, az ájúlással, ill. a halállal való kapcsolata révén végső soron az ezekben közös öntudatlanságnak vagy eszméletvesztésnek a jelképe – állítja Turner (*i. m.* 81.).

¹⁴⁹ Mint már szó volt róla, bevett volt a váladékokkal, ürülekkel (köztük akár preparált állati fekáliákkal is) történő gyógyítás, viszont pl. az állattetemeket semmilyen formában sem hasznosították. Bár már korán felismerik a ganéval való trágyázás mezőgazdasági jelentőségét, az elhullott állatok ilyen célú felhasználását azonban még a 19. században sem tartják elfogadhatónak, mint egy földművelésről szóló írás fogalmaz: ezt „sem a’ moral, sem a’ politia nem engedhetik”, mert mindenkire nézve „igen veszedelmes tsapást” hozna (Pethe Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság I.* Sopron 1805. 140.).

¹⁵⁰ Johann W. Goethe: *Színtan. Didaktikai rész.* 1983. 66.

¹⁵¹ Vő. Vajkai: *i. m.* 31.

¹⁵² Uo. 109.

ház ablakán.¹⁵³ Éppen ezért néhol úgy tartották, hogy a sárgaságot elkerülendő nem szabad mosdatlanul halottnézőbe menni, halottas házban enni¹⁵⁴ vagy éppen virágot szedni a halottak sírjáról¹⁵⁵ stb.

A betegség elmulasztására való praktikák leírásában gyakori a különböző anyagcseretermékek – Vajkai Aurél szerint „undortkeltő”, Bálint Sándor szerint pedig „egyenesen gusztustalan” – felhasználása.¹⁵⁶ A 19. század végén publikálták pl. a következő, emberi ürülék alkalmazását előíró kalotaszegi gyógymódot: „Sárgaság ellen az is jó, ha a beteg lyukat fűr élő fába, és abba dugja ganéját, mondván: *Három kisasszony elméne sétálni, egyik sárga volt, második fehér, harmadik veres, a sárga a fehérre hágott, a fehér a veresre: most menjenek mindhárman a zöld apjukhoz.*”¹⁵⁷ Ugyanitt olyan ráolvasás is olvasható, amelyben a veressel találkozók sárga meg akarja ölni az előbbi pozitív színt (azaz a pirosat), ezért a zöld agyonüti az utóbbi negatív hőst (azaz a sárgát). A Borsa völgyében – a Vajkai által feljegyzett hiedelem szerint – állati ürülék tűnik fel ugyanebben a kontextusban, és ugyanitt a sárgaságban szenvedő betegnek „előzőleg trágyadombba helyezett üveg sört” kell innia (vagy 9 tetűt megennie).¹⁵⁸ A sárgaság elleni további gyógymódok között előfordul: csalánra,¹⁵⁹ a temetőben azonos keresztnevű halott sírjára,¹⁶⁰ mázatlan csuporba,¹⁶¹ valamint sárgarépa kivájt közepébe vizeles¹⁶² is. Több vidéken hitték hatásos ellenszernek azt is, ha a beteg egy kifűrt sárgarépába tett valamely aranytárgyra öntött vizet iszik.¹⁶³ Sztánán is ismerték az aranygyűrűről ivás gyakorlatát, de itt nem vizet és répát alkalmaztak, hanem bort és viaszpoharat, a borba pedig még „kevés libatrágyát” is tettek.¹⁶⁴

Egyértelműen a színanalógia¹⁶⁵ révén került be ezekbe a hiedelmekbe a sör, a sárga agyagból készített csupor, a sárgarépa, az arany¹⁶⁶ és a méhviasz (más esetekben pedig a citrom, a sütőtök, a tojás sárgája, a kamillatea, a *sárgakása* ’köleskása’, a puliszka, a sárgagyopár¹⁶⁷ vagy

¹⁵³ Pápay Samu: *Pozsony vármegye népe. = Pozsony vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Szerk: Borovszky Samu. Bp. é. n. 244. Lásd még Grynaeus Tamás: *Bácsmezei gyógyító szokások és hiedelmek.* Cumania 2(1974), 230., ill. SzegSz II. 388.

¹⁵⁴ Balogh László: *A szamoszegi temetés és hagyományai.* = Uő: *Dolgozatok Szamoszeg néprajzából.* Szerk: Erdész Sándor. Nyíregyháza 1986. 102. 119.

¹⁵⁵ Vajkai: *i. m.* 35.

¹⁵⁶ Vajkai: *i. m.* 110; Bálint Sándor: *A szögedi nemzet III.* M. F. Múz. Évk. 1978–79. 180.

¹⁵⁷ Wlislöckiné Dörkler F. Anna: *A kalotaszegi néphit köréből.* Ethn. III(1892). 364.

¹⁵⁸ Vajkai: *i. m.* 49. 110. Vö. „Ha a beteg kilenc napig pálinkába tett kilenc tetűről iszik, kigyógyul a sárgaságból” (SzegSz II. 264.).

¹⁵⁹ Bosnyák Sándor: *Bezdán néphite.* Cumania XII(1990). 437. Lásd még Hoppál Mihály: *Népi gyógyítás. = Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről.* Szerk. Szabadfalvi József. Miskolc 1981. 264.

¹⁶⁰ Bálint: *i. m.* III. 181.

¹⁶¹ SzamSz II. 286.

¹⁶² Bálint: *i. m.* III. 181. Lásd még Sinkovics Istvánné: *Rákoskeresztúr. Tanulmányok Budapest Néprajzából* Bp. 1958, 91; Vasas Samu: *Népi gyógyászat.* (Új kiadás) Pomáz 2009. 108; SzlavSz III. 51.

¹⁶³ Lenkey István: *Népi gyógyítás Alsószuhán.* A Miskolci HOM. Közl. XXVIII(1993). 200; Erdős Kamill: *A Békés megyei cigányok.* Gyula 1959. 26; SzamSz II. 286.

¹⁶⁴ Vasas: *i. m.* 108. Vasas Samu szerint a sárgaságos beteg vizelete „rendszerint sötét” színezetű, ezért a sárga növényből készített pohár benne a kóros vizelettel ennek „kitisztulását” célozta (Uo. 107).

¹⁶⁵ Vö. Vajkai: *i. m.* 48.

¹⁶⁶ Már az Érdy-kódexben is megtaláljuk azt, hogy az arany megszabadít a „zömön való sárgaságtól” (lásd Beke: *i. m.* 73.).

¹⁶⁷ Sárka színű növény jelenik meg a szlovákok hiedelmei között is: „Ha sárgaságba esett ember napkelte előtt, valamely sárka levelű fűzfánál imádkozik, meggyógyul” (Pápay: *i. m.* 245.).

egyszerűen csak egy sárga szalag.) Feltételezéseim szerint a halott (sírja) és az emberi/állati fekália viszont nem csupán azért tűnik fel ebben a kontextusban, mert ezek színe is a sárga kategóriába tartozhatott egykor, hanem tisztátalanságukból kifolyólag is. Nyilvánvaló, hogy mivel a tisztátalan/sárgászöld holttest okozza ezt a betegséget, – a *similia similibus curantur*, vagyis a „hasonló hasonlót gyógyít” elv alapján – szintén tisztátalan (holttest, sárgás ürülék) vagy sárga színű dolgok (különböző sárga tárgyak/növények) tudnak csak segíteni a megromlott egészség helyreállításában, vagyis a kóros bőrszín elmulasztásában.¹⁶⁸ Nehezebben magyarázható meg a zöld szín jelenléte ugyanitt, nevezetesen az élő fa képében megtestesülő „zöld apa”, ill. a sárgát agyonütő zöld a kalotaszegi ráolvasásokban, vagy éppen a zöld csalán szerepe (a csalánra vazelés gyakorlatában).¹⁶⁹

A sárga és a zöld színtartományt viszont számos nyelv egyazon színnévvvel fejezi ki vagy fejezte ki a múltban, ami összefüggésben lehet a színsztályozás egyetemes történetével. Berlin és Kay úgy véli, hogy ha egy adott nyelvel/kultúrával rendelkező közösség eljut odáig, hogy már négy különálló osztályba osztja a színspektrum valamennyi színét, ennek a négy színekategóriának (alapszínnévknek) a jelentése univerzálisan egyforma:

fehér (világos színek);
 fekete (sötét színek);
 piros/sárga (meleg színek);
 zöld/kék (hideg színek).¹⁷⁰

Ezek közül az ún. összetett kategóriák közül az utóbbit – a zöld és kék szín angol megfelelői után – a későbbiekben úgy nevezték el, hogy *grue* (*gr/een+bl/ue*).¹⁷¹ Kay és munkatársai a 2000-es években 110 írással nem rendelkező nyelv színneveit felderítő – *World Color Survey* (WCS) nevet viselő – kutatóprogram eredményét elemezve még mindig egyetemesen fontos kategóriának találják a *grue* színsztályt, elismerik azonban, hogy léteznek olyan nyelvek, amelyek színnevei a *sárga/kék/zöld* színtartományt együttesen fedik le (a 110 közül 6 ilyen). Ezenfelül egy olyan nyelvet is találtak, amelyben a – jelenleg minket legjobban érdeklő – sárga és zöld árnyalatok rendeződtek közös kategóriába (ez a kanadai cree/kri nyelv). Ugyanakkor Kay rámutatott arra is, hogy más – a WCS során nem vizsgált – nyelvek némelyikében (pl. az ausztráliai arnerre, továbbá a Kanada és USA határán beszélt salish/szalis néhány modern változatában) is létezik ez az összetett *sárga/zöld* kategória.¹⁷²

Napjaink írás nélküli nyelvei (legalábbis a WCS során vizsgáltak)¹⁷³ között tehát ritka a zöld és sárga színtartomány egy kognitív színsztályba sorolása, az írással, ill. írott történeti forrásokkal rendelkező kultúrák esetében azonban (főként Európában és Ázsiában) több nyelvből is kimutatható (vagy rekonstruálható) a sárgát és a zöldet együttesen magában foglaló színnév. Pl. mint már utaltunk rá, Bartha Katalin szerint az udmurt nyelvnek is van ilyen kategóriája,¹⁷⁴

¹⁶⁸ Vö. Schubert: *i. m.* 353.

¹⁶⁹ Ezt azonban másféle kontextusban is ismerte a magyar néphit. Pl. Szegeden úgy tartották, hogy „az a lány már nem szűz, aki zöld csalánra vazel, és utána a csalán elszárad” (SzegSz II. 531.).

¹⁷⁰ Berlin–Kay: *i. m.* 22–23.

¹⁷¹ Paul Kay–Chad McDaniel: *Linguistic Significance of the Meanings of Basic Color Terms*. *Language* LIV(1978). 630.

¹⁷² Kay et al: *i. m.* 38–39.

¹⁷³ A tanulmányozott 110 nyelv közül 60-at Amerikában, 29-et Dél-Ázsiában és Óceániában, 16-et Afrikában és 5-öt Ausztráliában beszélnek.

¹⁷⁴ Bartha: *i. m.* 16.

Sipőcz Katalin szerint a manysi nyelvnek is volt egy „'zöld' és 'sárga' jelentésű” színneve.¹⁷⁵ Ami pedig az európai nyelveket illeti, Kay is említi, hogy az ógörög egyazon színnevet használta a sárga és a zöld szín jelölésére.¹⁷⁶ De hogy inkább a magyar kutatók észrevételeiről szólnak, a neves orientalista, Goldziher Ignác már 1876-ban (német nyelven írt könyvében) felhívta a figyelmet arra, hogy egy bizonyos szótó „a sémita nyelvekben úgy a zöld, mint a sárga szín megjelölésére” használatos volt.¹⁷⁷ A 20. század első felében a néprajztudomány berkein belül Fél Edit mutatott rá arra, hogy „a németben a sárga gelb és a zöld grün azonos *ghel* gyökérre megy vissza”.¹⁷⁸ Legújabbán a szláv nyelvekben járatos Schubert Gabriella emelte ki (németül és magyarul írt dolgozataiban), hogy „a szláv nyelvekben a sárga, zöld és arany színek nevei” szintén „közös szócsoportha tartoznak.”¹⁷⁹

Nyelv ¹⁸	Szó(tó)	Jelentés
ógörög	χλωρός (khloros)	'sápadt/fakó, sárga, zöld'
indogermán	<i>ghel</i> - ebből jön: az ószláv žыль és zelenъ	'fényes, sárga, zöld, epe' 'sárga' és 'zöld'
uráli	piša-	'sárga, zöld, epe'
sémi	waraq-	'sárga, zöld, levél'

Bár érzékelésünk szerint a sárga és a zöld különböznek egymástól, azzal szoros összefüggésben, hogy a fizikai spektrumban (ill. annak szivárványban való megtestesülésében) viszont egymás szomszédai (vagyis határuk összemosódik), könnyen elképzelhető, hogy a kognitív színosztályozás korábbi szintjén/szintjein összefüggő tartományként értelmezték őket,¹⁸¹ annak ellenére, hogy ma már – legalábbis Európában – elkülönítjük egymástól ezt a két szint. Ha feltételezzük, hogy ennek a korábbi (ókori/középkori?), a szintartományokat nagyobb egységekben szemlélő európai gondolkodásmódnak a nyoma fennmaradhatott néhány archaikus kultúrelemben (a magyarok esetében pl. egy gyógyító rítusban), az megmagyarázná, hogy a kalotaszegi rítusszövegekben a zöld szín miért tud győzedelmeskedni a sárga felett.

Mint arra már korábban rámutattunk, az egykori elképzelések szerint a holttest *sárgászöldje* fertőzi meg az embert *sárgasággal*, vagyis ebben lelte magyarázatát a beteg bőrének *sárga/zöldessárga* elszíneződése. A kalotaszegi nép (a 19. század végén) valószínűleg már nem tudta volna megmondani, miért kell az általt sárganak mondott türlükét (a gyógyulás elősegítéséhez) zöld fába dugnia. Külső/étikus szemszögből azonban a sárga visszatérése a zöldhöz (vagy a másik variáns szerint a

¹⁷⁵ Sipőcz Katalin: *A vogul nyelv színnevei*. Studia Uralo-Altaica, Supplementum 3. Szeged 1994.

¹⁷⁶ Kay et al: *i. m.* 41.

¹⁷⁷ Goldziher Ignác: *Mítosz a hébereknél és történeti fejlődése*. Bp. 2003. 177.

¹⁷⁸ Fél: *i. m.* 12.

¹⁷⁹ Schubert Gabriella: *A színek jelentősége az ember tájékozódásában és mindennapi élete szervezésében összehasonlító szemlélet alapján*. Székfoglaló előadások a MTA-n. Bp. 2013. 15.

¹⁸⁰ Az Európán kívüli nyelvek sárga és zöld színekre egyaránt vonatkozó nyelvi kategóriáihoz lásd Bornstein *Word Map of Semantic Color Identities* című térképét (Marc H. Bornstein: *The Influence of Visual Perception on Culture*. American Anthropologist LXXVII(1975). 790).

¹⁸¹ A WCS empirikusan is igazolta azt az amúgy is logikus elméleti feltevést, hogy csupán azok a színek rendeződhetnek közös kategóriákba, amelyek a szinkörben egymás mellett helyezkednek el. Tehát míg a zöld és sárga azonos kognitív egységbe sorolása létező jelenség, addig nem létezik olyan nyelv/gondolkodásmód, amely pl. a pirosat és a zöldet közös szinkategóriába sorolná.

sárga zöld általi elpusztítása), éppen olyan analógiás gondolkodáson alapul, mint a sárgaságot a holttest bőrszínére visszavezető belső/émikus magyarázat. Amikor a sárgaságban szenvedő rávizel a halott sírjára, tulajdonképpen visszaküldi a betegségét (bőrszínét) oda, ahonnan származik (azaz a tisztátalan holttesthez). Amikor pedig egyszerűen csalánra pisil, de még inkább akkor, amikor „ganéját” beleteszi „az élő fába”, akkor is ugyanezt cselekszi, a sárga színt visszaküldi származási helyére („az apjához”), vagyis a zöld színhez. Ha ugyanis az európai kultúrkörben a sárga és a zöld színt valóban egységben gondolták el, (ezt bizonyítja, hogy – mint már szó volt róla – az ógörögben, a sémi nyelvekben, a németben és a szláv nyelvekben egykor egyazon színnévvel jelölték ezeket),¹⁸² akkor itt is a *similia similibus curantur* logikája érvényesül. Hiszen ebben az esetben is hasonló gyógyít hasonlót, csak itt éppenséggel nem a (többi gyógymód tárgyi kellékekeit jellemző) sárga színtől, hanem a vele „egyívásúnak” vélt zöldtől várják a sárga bőrszín/sárgaság – mágikus cselekvéssel, ill. az azt követő ráolvasással történő – elmulasztását.

A sárga és a zöld szín közti kognitív összefonódás állhat annak háttérében is, hogy a két szín szimbolikai jelentése között az európai népek vonatkozásában nagy az átfedés.¹⁸³ Jól illusztrálják ezt a különböző európai nyelvek is. Míg magyar vonatkozásban például az *irigység/féltékenység* a sárga színnel kapcsolódik össze, addig ezek a tulajdonságok az angolszász nyelvterületeken,¹⁸⁴ de a lengyelben is a zöld jelentésébe tartoznak.¹⁸⁵ Míg pl. a magyar és francia nyelv a betegek arcának tónusát elsősorban a sárga¹⁸⁶ színnel fejezi ki (egy francia pl. azt mondja: *vous êtes tout jaune* ’maga egész sárga v. sápadt’,¹⁸⁷ a magyarok olykor a *viaszsárga* színnevet¹⁸⁸ is használják),¹⁸⁹ addig a (gradistyei) horvát és a lengyel nyelv a zölddel, ahogyan „a méregtől, dühtől megváltozott arcszínt” is.¹⁹⁰ Egyes európai nyelvekben a tapasztalatlan/éretlen/kezdő személy csúfneve *zöldfülű*, más nyelvekben viszont *sárgacsőrű* (ném. *Gelbschnabel*; len. *zoltodziob*). A példák számát azonban nem szaporítom tovább. Pontos felderítésük amúgy is egy önálló, csak erre fókuszáló dolgozat kereteibe illene.

A tanulmány elején Michel Pastoureau-t idéztem, aki szerint egy szín mindig más színekkel együtt, azokhoz való kapcsolatában nyeri el sajátos jelentéseit. Itt, a dolgozat végén, utalni kell arra

¹⁸² A feltételezés valószínűségét az sem csökkenti, hogy a magyar nyelvben a *zöld* és *sárga* szónak nem azonos az etimológiája.

¹⁸³ Mivel már a középkorban azonos volt mindkettőnek a szimbolikai megítélése, sokszor párban alkalmazták őket. A sárga-zöld szín párral utaltak „minden veszélyes, törvényszegő vagy ördögi viselkedésre” (Pastoureau: *i. m.* 18.). A ruházatkodásban éppen ezért nem is alkalmazták ezt a két színt együttesen, ill. sárga-zöld csíkos, kockás stb. ruhát csupán a zenészek, az udvari mulattatók és a bohócok viseltek ekkoriban (uo. 139.).

¹⁸⁴ Csillag: *i. m.* 278.

¹⁸⁵ Anna Sobczak: *A sárga (zólty) és a zöld (zielony) alapszínnevek használata a magyar és a lengyel nyelvben.* THL2 A magyar ny. és kult. tanításának folyóirata. 2014. 1. sz. 107.

¹⁸⁶ Valamikor azonban kifejezhetette nyelvünkben a zöld szín is: *zöld, zöd* ’nagyon sápadt’ (*Régi magyar szavak...* *i. m.* 471.).

¹⁸⁷ Ugyanakkor a zöldet is használhatják hasonló kontextusban, pl. ha valaki rosszul néz ki, róla azt mondják, hogy *il a le teint vert* ’zöld az arcszíne’ *son visage est vert* ’zöld az arca.’

¹⁸⁸ Erről bővebben lásd Bálizs: *i. m.* 105.

¹⁸⁹ Érdekes, hogy a 19. század végén egy botanikusok számára készített színnévrendszerezésben az „*Elsárgult*, sápadtságos: *chloroticus, ictericus, icterinus*” névvel illetett árnyalat nem a sárgászöldek, hanem a barnászöldek között szerepel (Csapodi István: *A színek magyar nevei.* Term. Közl. 30(1898). 641.). Ennek talán az olyan tisztátalannak ítélt barnászárnya árnyalatokhoz lehet köze, amilyen a *sarszín* is. Utóbbi jelzőt ugyanis – az *elsárgult* névhez hasonlóan – szintén használták ’sápadt’ értelemben is (lásd ÚMTsz V. 66).

¹⁹⁰ Sobczak: *i. m.* 109; Zádrovich Bernadett: *Színt jelölő melléknevek egy Vas megyei horvát nyelvjárásban=Uő: Tanulmányok a Magyarországon élő gradistyei horvátokról.* Szombathely 2009. 67

is, hogy az idézet folytatása szerint két szín közti viszony „kapcsolódás” és „szembenállás” alakját egyaránt öltheti.¹⁹¹ A jelen tanulmányban foglaltak talán meggyőzően illusztrálják, hogy két szín között a kapcsolat *jellege* szerint is nagyon eltérő lehet. A fekete szín kizárólag szimbolikája, pontosabban annak egy meghatározott aspektusa révén kapcsolódik a sárgához: mindkét szín jelölhet szennyezettséget (igaz, annak eltérő fokozatát). Ennek a két színnek mint szimbólumnak a viszonyában azonban a Pastoureau által meghatározott két – egymással ellentétes – kapcsolatforma *együttesen* is megjelenik. A fekete asszociációja ugyanis a tisztátalanság, ill. a halál vonatkozásában összefonódik a sárga hasonló jelentésével, de pl. a termőtalaj kontextusában már szembehelyezkedik azzal, hiszen míg a föld vonatkozásában ez a szín a termékenység kifejezője, addig a sárga a terméketlenségé.

A fekete mellett azonban a zöld szín is asszociációs „társa” a sárgának. A zöld nem elsősorban szimbolikai síkon kapcsolódik az utóbbihoz, hanem pszichológiailag, ill. a megismerés szempontjából. Azzal összefüggésben, hogy a sárga és a zöld szín között nincs éles határ a fizikai színkörben – részben nyelvészetileg is igazolhatóan – létezhetett egy olyan európai (eurázsiai?) színfelfogás, amelyben ez a két, az érzékelés (percepció) szerint is összemosódó szín a színosztályozás (kategorizáció) szempontjából is egységes lehetett. Vagyis elődeink a sárgát és a zöldet egymás rokonának (sőt bizonyos esetekben egyenértékűnek) gondolhatták, annak ellenére, hogy napjainkban mindkettő önálló kategóriát alkot. Ez a két szín ugyanis ma már csak azoknak a szemében maradt egymással szoros kapcsolatban, akik – a színek, ill. az őket hordozó festékanyagok (ún. szubtraktív vagy kivonó) keverését alapul véve – mindenekelőtt úgy tekintenek a sárgára mint a zöld egyik alkotóelemére. Ez azonban már egy újabb kérdés, melynek tárgyalása túlfeszítené jelen dolgozat kereteit.

The Yellow and its Colour Associates. The Meaning of the Yellow-Black and the Yellow-Green

Keywords: colours, symbolism, impurity, bile, mud, urine

According to culture-historical researches of colours, a given colour only obtains its cultural and symbolic meaning in relation to another colour. Through the example of yellow, I wish to illustrate that this relationship may be manifold. It may be based on symbolism as it is in the expression of the idea of „impurity” in associating yellow and black; and it may be grounded in perceptual psychological or cognitive processes as it is in the case of yellow and green – a trace of which can be detected in some archaic elements of Hungarian culture.

The fact that both black and yellow once symbolized (among others) filth, is proved primarily by the ideas relating to bile liquid, in Hungarian *epesár* (‘bile mud’), the last syllable belonging to the semantic field of *sár* ‘yellow, swamp/mud, mucus’ etc. A close connection may be presumed among negative connotations of yellow/yellow-green (anger/wrath etc.), the antique views relating to the bile, and their survival in medicine up until modern times and 19th century popular/folk pathology. Medical conceptions regarding the so called ‘yellow’ and ‘black’ bile (*sár* ‘mud; bile secretion), on the other hand, may correctly be interpreted only on the basis of their symbolic relationship to impurity/death – while true experiences for their association may only be evoked in the case of yellow.

Beyond the views about ‘yellow’ and ‘black’ bile, the impurity of black and yellow could also be correlated with ideas about dirty ground: the (wet) *sárga sár* (‘yellow mud’) and the *fekete föld* (‘black soil’); and also with the fact that mud/soil are associated with the second and negative part of the pure/impure and up/down opposition pairs. A closer study of ideas about excrements brought out, however, that the pale yellow urine – as opposed to faces, and on the analogy of *white wine* – can also be brought into connection with the white colour, symbolizing purity, instead of the yellow.

¹⁹¹ Pastoureau: *i. m.* 11.